3/11
№ 874

НѢКОЛКО ДУМИ

ЗА

БЪЛГАРСКОТО ОБИЧАЙНО ПРАВО

отъ

СТЕФАНА С. БОБЧЕВЪ

(съ прибавка: началото отъ Сборника на бълг. юридически обичаи).

ПЛОВДИВЪ
ДРУЖЕСТВ. ПЕЧАТНИЦА „ЕДИНСТВО“
1893

№ 874
II 1122
~~III-2-19~~

НѢКОЛКО ДУМИ

ЗА

БЪЛГАРСКОТО ОБИЧАЙНО ПРАВО

ОТЪ

СТЕФАНА С. БОБЧЕВЪ.

БИБЛИОТЕКА
СОФИЯ

ПЛОВДИВЪ
ДРУЖЕСТВ. ПЕЧАТНИЦА „ЕДИНСТВО“
1893.

Настоящата книжка е прѣпечатана отдѣлно изъ статиитѣ, обнародвани въ списанието „ЮРИДИЧЕСКИ ПРѢГЛЕДЪ,“ което излазя подъ редакцията на С. С. Бобчевъ и М. Ив. Маджаровъ въ гр. Пловдивъ, 1893 г.

НѢКОЛКО ДУМИ
ЗА
БЪЛГАРСКОТО ОБИЧАЙНО ПРАВО.

I.

Происхождението на обичайното право и отношението му съ писаното.

Историята на всѣко едно законодателство, колко и напрѣднѫло да е тò сега, захваща се отъ историята на обичайното право. Писаното право е послѣдствие отъ тържеството на държавната власть надъ всички пó-прѣдишни сили на обществото. Най-напрѣдъ, въ раннитѣ, първобитни врѣмена на живота, всички народи и общества сѫ се рѫководили за уреждание прѣпирнитѣ си и взаимнитѣ си правоотношения съ правила, които нийдѣ не сѫ били писани. Та тогазь е нѣмало и не могло е да става дума за писани закони, понеже е нѣмало никаква писменность.

„Несъмнѣнно е, че въ този периодъ, казва Менъ, не е сѫществувало никакво понятие за каквато и да било законодателна власть или даже за отдѣленъ законодатель. Тогазь понятието за законъ е отговаряло по-вѣрно на понятието за обичай или даже на понятието за привичка. То е било едно понятие въ въздуха (dans l'air), както казватъ френцитѣ. Единственното прѣдставление за правдата и неправдата, което е имало силата на авторитетъ, е бивало нѣкое рѣшение на сѫдия, основано на факти, безъ да се прѣдполага нарушенъ законъ, таквозъ рѣшение, което е било първи пѫть внушено на сѫдията отгорѣ, когато е билъ повиканъ да се произнесе.“ Споредъ мнѣнието на Мена, подобни рѣшения, по-право повелѣния, исходящи изъ волята на нѣкой родоначалникъ, старѣя, патриархаленъ деспотъ, въобще на прѣднитѣ хора въ рода или племето, които той нарича аристокрация, сѫ били първитѣ, най-стари юридически норми. Тѣ сѫ бивали приемани, често прилагани и усвоявани отъ народа, до колкото сѫ били справедливи, съгласно неговото възрѣние. Така се е появило обичайното право на народитѣ.

„До изнамѣрването на писмото, казва сѫщий авторъ, и прѣзъ продължението на цѣлий дѣтински периодъ на искуството, аристокрацията, облѣчена съ прѣимуществото да сѫди, била е едничкий органъ, чрѣзъ който сѫ могли колко-годѣ да се запазѭтъ обичаитѣ на рода или на племето. Вѣрностьта и точностьта на тѣзи обичаи сѫ пазели, до колкото се може, като се ввѣрявали на паметьта на ограничено число членове въ общината.“

Много по-сѣтнѣ, когато родоветѣ и племената съставили по-голѣми единици, когато се появили и зели да заякватъ държавитѣ, когато надъ една държава, като по-голѣмко цѣло, се появила държавна власть и станѫло нужда щото държавни органи — сѫдии — да уреждатъ тѣзи правоотношения и прѣпирни, тогазь станѫло нужда да се запишѫтъ, както прѣди, сѫществующитѣ обичаи, така сѫщо и да се слагатъ върху книга новитѣ наредби и законоположения, издавани отъ върховната власть.

Тогазь именно естественно е възникнѫлъ въпросътъ: до колко новосъзданеното законодателство е било длъжно и до колко е могло да отмѣни силата на обичаитѣ, установени отъ незапомнени врѣмена.

Този въпросъ е билъ разрѣшенъ различно въ разнитѣ европейски държави. Въ Англия силата на обичайното право (commun law) не само сѐ почита и прилага еднакво съ писаното право (statut law), нъ даже се прѣдпочита: то служи като едно сигурно срѣдство за да се провѣрява *конституционностьта* на законитѣ, които се гласуватъ отъ парламента и отсѣтнѣ обнародватъ, като държавни, писани закони.

Въ другитѣ европейски държави, гдѣто държавната власть се е развивала по-инакъ отъ колкото въ Англия, гдѣто централната власть е могла по-лесно и по-скоро да добие прѣобладающи сили и значение, обичайното право е трѣбвало да се умърлуши прѣдъ писаното. Изобщо може да се каже, че въ европейскитѣ държави обичайното право е имало да се бори съ писаното въ неравна борба, сѣтнина, отъ която е била една спогодба, основана на слѣднитѣ условия: 1) законътъ опрѣдѣлява степеньта на дѣйствителностьта на обичайното право, т. е. постановленията на обичая се прилагатъ до толкозь, до колкото това го допуща законодателната власть; 2) нѣкои законодателства изрично и прѣко изброяватъ случаитѣ, когато бива да се рѫководи сѫдията отъ обичая.

Така що обичайното право, което е било исключителна дѣйствующа форма на законодателство въ първобитнитѣ врѣмена, и до сега, даже за въ най-образованнитѣ господарства, е необходимо да се знае. Неговитѣ постановления обаче за насъ младъ народъ съ млада държава - сѫ още повече важни, тъй като нашето писано законодателство отъ старо врѣме е още неиздирено, а пъкъ и новитѣ си закони ние сми принудени да създавами сега изново, на бърза рѫка и за всички почти отрасли на държавно-народний ни животъ.

За насъ, нашето обичайно право е источникъ драгоцѣненъ, отъ който ние трѣбва да почерпимъ основитѣ за едно чисто-народно законодателство, съгласно съ духа и възрѣнията ни, а не чужди за тѣзи народно-правни възрѣния и натрапено нему само извънъ. И това е твърдѣ понятно. Законътъ само тогазъ ще бѫде основателенъ, ягкъ и справедливъ, когато неговитѣ начала почиватъ върху народно-правнитѣ възрѣния. Въ противенъ случай, т. е. когато единъ законъ се натрапва народу въпрѣки и противъ неговитѣ погледи и мисли, такъвъ законъ не може да се прилага напълно, — ще се намѣрѭтъ много пѫтеки за нарушението му или поне за изобиколванието му; или пъкъ и кога се приложи, то ще бѫде насилственно, а това не може да бѫде нито въ интереса на правосѫдието, нито пъкъ е съгласно съ държавната политика.

Въ основа на съврѣменното българско законодателство трѣбва да се положѫтъ: 1) прѣди всичко народнитѣ юридически възрѣния и обичаи; 2) староитѣ законодателни паметтници, макаръ и въ тъзи недостатъчна форма, въ каквато ги имами; 3) турскитѣ и каноническитѣ закони, дѣйствующи до сега у насъ и 4) новитѣ правни погледи на науката и на културнитѣ съврѣменни законодателства.

Наший законодатель до сега е прибѣгвалъ почти исключително до послѣдний източникъ, отъ гдѣто богато-богато е черпалъ съдържание за създавание новитѣ ни процессуални и материялни закони. Това отношение къмъ работата имаше своето оправдание въ обстоятелството, че при нѣманието на никакви положителни норми за нѣкои материи по правото у насъ, ставаше налѣжаща необходимость да се създаде на бърза рѫка, та макарь и що годѣ. Ето какъ трѣбва да си тълкувами прибързванието въ изработванье, прѣдлаганье, гласуванье и обнародванье на законитѣ за настойничеството и наслѣдството. Тия два закона обаче съдържатъ много норми, които никакъ не сѫ сходни съ народнитѣ ни възрѣния.

Мимоходомъ, само за да не бѫдемъ голословни, ще поменемъ, напр. за това гдѣто споредъ наший законъ за настойничеството на най-голѣмата сестра въ домакинството не се допуща да бѫде настойница или подъ-настойница. Наший законодатель наистина въобще е припозналъ правото да бѫде настойникъ по-право останѫлий домакинъ въ голѣмата челядь, която той нарича семейна община; съ това той е направилъ едно важно зачитание на народнитѣ възрѣния. Споредъ тѣхъ, умрѣ ли домакинътъ на една челядь, него замѣства въ всичкото управление на кѫщата или най-старий синъ, или жена му, ако нѣма такъвъ, или други нѣкой отъ членоветѣ на челядьта. Той може да бѫде замѣстенъ споредъ обичая даже и отъ женски членъ въ челядьта, напр., отъ най-старата си дъщеря или отъ сестра си. Така що забѣлѣжката къмъ чл. 4 отъ зак. за настойничеството, която гласи: „въ семейната община настойничеството върху непълнолѣтнитѣ принадлѣжи на главата на семейството, споредъ обичая,“ — много ще помогне да се поправи тъзи исключителность въ вреда на жената. Но, страхувами се, да не би не всѣкога да се тълкува тъзи бѣлѣжка разширително т. е. че жена, мома, като е главата на семейството въ семейнитѣ общини, тя ще се счита настойница по право. Освѣнь това едно подобно постановление на наший законодатель, съгласно съ народнитѣ обичаи, трѣбваше да се разширочи и върху обикновеннитѣ челяди, т. е. и за малкитѣ, а не само за голѣмитѣ (задругитѣ, семейнитѣ общини).

Тъй както сега е членъ 4 въ свързка съ чл. 51 п. 3 отъ З. за Наст. както казахми, може да не се приложи не само въ малкитѣ челяди, ами даже и въ семейнитѣ общини и да не се позволи на сестра да бѫде по-право настойница, дору и тогазъ когато е прогласена за глава на домакинството. А пъкъ 3 п. отъ 51 членъ е и самъ по себе противенъ на народнитѣ правни възрѣния, споредъ които жената, като въ сѫщата челядь, може да бѫде настойница не само кога е баба и майка, нъ и въ всѣки случай.

Друго, още по-важно и пълно съ врѣдителни послѣдствия е новото законоположение, което се създаде по раздѣлянето у насъ на наслѣдството слѣдъ смъртьта на главата на челядьта. Обязателното дѣление, което като че се налага отъ закона, отъ буквата и духа му (чл. 128 и 237 отъ закона за наслѣдството), върху членоветѣ на челядьта, слѣдъ смъртьта на тѣхний родоначалникъ, ще поведе само по себе си къмъ най-гибелнитѣ сѣтнини. То ще срути изъ основа якитѣ прѣдания за незиблемостьта на челядьта, за недробимостьта на челядната държава (недвижими имоти: ниви, ливади, лозя, джбрави, пасбища и пр.). Едно късче нива отъ увратъ и отъ лѣха ще може сега да се дроби на педи и метри. Между това, законодательтъ у насъ можеше твърдѣ лесно да прѣдвари това прѣдстояще зло съ една бѣлѣжка, напр., че въ селскитѣ челяди, слѣдъ смъртьта на главата на челядьта, дѣлба не може да стане, ако има такъвъ обичай, до порастванье на малолѣтнитѣ чеда на домовладиката, или же съ друго нѣкое поправянье, което въ всѣки случай, да запазѣше отъ катурвание и рушенье и безъ това гинѫщата наша челядна селска община. А тъй както е тръгнѫло, надребняваньето на земнитѣ участъци може ускори и съсипваньето на малкитѣ земледѣлци, като отвори пѫть за погълтаньето имъ отъ голѣмитѣ чифликчии или поне за обрьщаньето имъ въ тѣхни работници.

Сѫщо е противъ народнитѣ възрѣния въ Зак. за наслѣдството чл. 21, споредъ който дѣцата на единъ наслѣдодатель, безъ разлика на полъ, наслѣдватъ по равни части и на глава имотитѣ на покойний.

II.

Имами ли обичайно право и гдѣ се нахожда то?

„Вие поменавате за наши староврѣмски законодателни паметници; вие ни расправяте за българско обичайно право — а не ни обаждате гдѣ сѫ тѣ, да ги видимъ че да повѣрвами:“ — чували сми и чувами ние отъ нѣкои млади, па и стари, юристи, за които не сѫществува друго законодателство освѣнь писаното и истълкуваното отъ авторитетнитѣ профессори и комментатори. — „Гдѣ сѫ, питатъ тѣ, нашитѣ стари сборници, каквито сѫ у русситѣ — *Руская Правда*, у чехитѣ — Конродова Правда, у малорусситѣ — Литовский Статутъ, у поляцитѣ — Вислицкий Статутъ, у сърбитѣ — Душановий Законникъ, у хърватитѣ — Винодолский статутъ, у френцитѣ — тѣхнитѣ голѣми и малки общи и частни кутюмие (обичайни сборници), у германцитѣ — разнитѣ шпигели (sacksenspigel, schevabenspigel, саксонско огледало, швабско огледало) и пр. и пр?“

То се знае, че нѣма по-глухъ отъ тогозь, който не ще да чуе. Нѣма и по-неразбранъ човѣкъ отъ тогозь, който, обеснявайте му колко щете, той не ще да разбере. Противницитѣ на нашето обичайно право — било писано или неписано, сѫ отъ тъзи категория. Не за тѣхъ обаче се отнасѭтъ тѣзи наши бѣлѣжки.

Длъжни сми прѣди всичко да обадимъ, че е още единъ голѣмъ въпросъ да ли ние нѣмами староврѣмски писменни, законодателни паметници. Държава, като българската, която е карала да трепере отъ нейното побѣдоносно орѫжие Византийската империя, която е станѫла посрѣдница за прѣдаванье книги, канони и номоканони по другитѣ славянски земи, която е имала своя златенъ вѣкъ на просвѣтително разцъвтяване, тъзи държава не е могла да живѣе безъ никакви закони писани и неписани. Това априористическо сѫждение се подкрѣпя обаче отъ цѣлъ редъ исторически данни, между прочемъ отъ въпроситѣ и отговоритѣ, размѣнени между българскитѣ посланници и папа Николая въ Римъ прѣзъ царуванието на Бориса.

Не му е тукъ мѣстото да влазями въ разискваньето на тѣзи въпроси; става нуждно обаче да поменемъ, че българский историкъ на правото има богати и непокѫтнати рудници за разработванье. Младитѣ наши юристи, на които принадлѣжи свѣтлото бѫдѫще на научна разработка българското право въ историческо и формално-догматическо отношение, сѫ честити! Вече нѣколко стари работници имъ сѫ посочили пѫтя. Професоритѣ Павловъ, Калачовъ, Раненкапфъ, Дубнински, и съ тѣхъ на едно Хубе и Богишичь вече сѫ насочили: 1) че *Закунъ судний людемъ*, закона градьскаго, закони селскіе, които сѫ напечатани въ Номоканона (кормчията) сѫ български компилации; 2) че тѣ сѫ по-стари отъ „Русската Правда,“ въ която много статии сѫ отъ български изворъ, както и языкътъ ѝ е повече старо-български; 3) че тѣ сѫ писани въ врѣме отъ IX—XI столѣтие, когато славянската писменность се е съсрѣдоточявала само въ България.

Но казахми, тукъ не му е мѣстото да се спирами върху тѣзи ако и крайно любопитни и интересни въпроси за българското староврѣмско право.

Обстоятелството обаче, че ние сми нѣмали такива писменни памятници за обичайното право, каквито сѫ се запазили у другитѣ славянски и чужди народи, ни най-малко не е доказателство, че ние нѣмами никакви народни юридически обичаи. Нѣкои отъ нашитѣ юристи често пѫти, и безъ да се стѣсняватъ, заявяватъ доволно на високо, че обичайното ни право било басня. Нъ фактитѣ сѫ на лице и тѣ не могѫтъ да се игнориратъ.

Истина е, че ние нѣмами народно обичайно право, събрано въ сборници, записано и кодифицирано, защото до сега никой не се е потрудилъ да събере, а още повече да издаде въ едно цѣло, каква годѣ сбирка на нашитѣ юридически обичаи. И ако се задоволимъ само да питами: гдѣ е нашето обичайно право? то се знае, че никога нѣма да имами ни единъ сборникъ, ни единъ кодексъ по тъзи часть.

До сега рѣдко се обръщаше внимание на нашето обичайно право. Опититѣ на разни частни лица да съберѫтъ колко годѣ юридически обичаи, като опити принадлѣжащи на частната инициатива, сѫ или слабо сполучили или, колкото сѫ сполучени останали сѫ ненапечатани, по нѣманье на срѣдства.

Появихѫ се у насъ до сега малки работи и слаби сбирки, обаче до сега направеното е нищо въ сравнение съ онуй, което трѣбваше и можеше да се направи.

Сега, слава Богу, у насъ се основа български юридически факултетъ, въ който твърдѣ естественно, българското народно право, разбира се и обичайното, score можахѫ да не намѣрѭтъ своитѣ катедри. Чухми вече официялно да се проглася налѣжащата нужда за изучванието на нашитѣ правово-обичайни институти.

До сега въ тъзи область имаше една полу-тьмнина, една дрезгавина. Тьмнината се разсѣйва; зарята се задава.

Народното ни обичайно право въ всѣки случай е сѫществувало и сѫществува, въпрѣки игнорирането му отъ всички ни. То ще сѫществува, както и до сега, разбира се, като се промѣнява, измѣнява и прѣобразява съвършенно, както всички учрѣждения и наредби въ живота, както всички произведения на човѣшката мисъль, находящи се подъ влиянието на срѣдата на съврѣменнитѣ вѣяния и норми, въсприемани доброволно или насилственно.

Българското обичайно право още живѣе въ срѣдата на българския народъ, особенно тамъ по-дълбоко въ онѣзи пластове на народната масса, до кѫдѣто не е досѣгнѫло всеуравняющата, а по нѣкога и всеунищожающата рѫка на новата култура.

Четиристотинъ и педесеть годишното турско робство, защо да го не исповѣдами, твърдѣ малко е повлияло за измѣнение на народний правови битъ. Благодарение на обстоятелството 1) че турската култура не е била по-висока отъ нашата; 2) че една съвършенно различна религия ни е дѣлила отъ турцитѣ, ние като народъ *твърдѣ малко* нѣщо сми заели отъ тѣхъ въ държавно-правнитѣ си въззрѣния. При това може да се приложи че и *заетото*, колкото е, ставало е на *заемъ:* и турцитѣ сѫ заели, и ние. Даже взаимодѣйствието е било таквозъ щото, ако сѣднѣхми да изучимъ нѣкои мнимо заети турски норми и институти, ние ще намѣримъ, че сѫ по-български. отъ колкото турски. Има едно най-краснорѣчиво доказателство, че наший юридически битъ е останѫлъ сравнително непокѫтнѫтъ или, по-право покѫтнатъ съвсѣмъ малко отъ турското държавно-правно влияние. Това доказателство се крие въ въззрѣнията и обичаитѣ на наший народъ за наслѣдството. Както се знае, мюсулманското шерийско право дава дѣлъ, ако и на половина, и на дъщерята отъ мюлка (пълната собственность); турското законодателство за земитѣ (ерази мирие) дава на дъщеря и синъ еднакво да наслѣдватъ (чл. 81—83 отъ Зак. за земитѣ и чл. 1—3 отъ Зак. за разширение наслѣдственнитѣ части отъ 1867). Между това, добрѣ изучени юридическитѣ ни обичаи привождатъ къмъ заключението, че дъщерята при синове, не наслѣдва, защото тя оставя бащината си кѫща и отива да бѫде работница и събирателница на имотъ другадѣ, защото тя не продължава рода, соя и кореня на родоначалника и защото тя, веднъжъ омѫжена, става като чужда за челядьта.

Азъ лично сьмь поставялъ на таквизь дъщери, особито отъ родопскитѣ села, въпроси: защо тѣ не щѫтъ наслѣдство отъ баща? „Защото, отговаряха тѣ, „адетя е таковъ“ и „ние нѣма да правиме новъ законъ.“

Ние сми распитвали и узнали, че въ много отъ чисто българскитѣ градовце и села, турскитѣ власти сѫ прѣдоставяли пълна общинска и сѫдебна автономия на старѣитѣ, коджабашиитѣ, чорбаджиитѣ и пр., като имъ сѫ казвали: „сѫдете споредъ адетя си;“ — „свършете еди коя си работа по между си, по вашему.“ И тогазь, когато нѣкоя неблагодарна страна изискваше щото непрѣменно „кадията“ или „хюкюматътъ“ (правителството) да се произнесе по нѣкоя прѣпирня или тѫжба, кадиитѣ и хюкюматътъ се отнасяхѫ до старѣитѣ и прѣднитѣ хора въ мѣстото за да вематъ тѣхното мнѣние.

Не само, че турското влияние не засѣгаше българскитѣ обичаи, нъ то ги даже ограждаше по единъ доволно грижливъ начинъ. Оставамъ на страна твърдѣ любопитний въпросъ на обратното въздѣйствие, което е ималъ българский юридический битъ върху турский. Слѣди, и явни до очевидность, се нахождатъ даже въ турскитѣ писани, и ранни и сѣтнѣшни, закони, между прочимъ ще поменемъ въ особеннитѣ распорежданиа на закона за земитѣ, въ института на общинскитѣ земи, пастбища и гори, яйлаци и пр.

Като прѣлистимъ турското *Меджеле* (Сборникъ на граждански закони) ние ще видимъ цѣлъ редъ постановления, които сѫ зети отчасти отъ шериата, нъ които въ всѣки случай говорѭтъ въ полза на грижата у турский законодатель да се запазѭтъ обичаитѣ. Обичайтъ, казва турский законодатель, владѣе. Обичайтъ и навикътъ се зематъ като основания за разузнавание духа на закона и цѣльта на законоположителя. Не се гледа да ли обичайтъ е общъ или частенъ. Въ чл. чл. 36—46 отъ Меджелето ние четемъ както за условията и силата на обичаитѣ, така още и за тѣхното съотношение къмъ писанитѣ закони и къмъ писанитѣ задължения и договори на частнитѣ лица. *)

До толкозь турското законодателство уважава обичаитѣ щото новото Т. Гр. Сѫдопр. (чл. 80) гласи, че отъ обичайтъ зависи да се допустнѫтъ или не свидѣтелски доказателства въ извѣстни случаи. Напр., ако *споредъ обичая* за дадено задължение не се изисква писменъ документъ, то подобно задължение може да се доказва съ свидѣтелски показания и обратно. Трѣбва да приложимъ, че това е за суммата до 5000 гр., тъй като за количества по-голѣми, сѫщийтъ новъ членъ отъ турската процедура задължава щото договоритѣ и задълженията да ставатъ писменни.

---

*) По тоя въпросъ, за значението и силата на обичая, споредъ турското право, дѣйствовавше и дѣйствующе още у насъ, имами приготвена особна статия, която ще бѫде напечатана по-кѫсно.

Нъ така или инъкъ, а нашия юридически битъ е билъ запазенъ твърдѣ много подъ турцитѣ. Събирачитѣ на нашитѣ юридически обичаи въ разни кѫтове на отечеството ни лесно могѫтъ да се увѣрѭтъ въ това. Било въ прѣданията, било въ расказитѣ на старитѣ хора, било въ самитѣ правоотношения и земания-давания, внимателний наблюдатель ще схване лесно чисто обичайни норми и правила. Освѣнь това тѣзи норми живѣѭтъ още запазени въ цѣлость или въ прижнвѣли остатки въ нѣкои обряди и форми, както при извършванье на нѣкой обичай, сѫщо и при обикновеннитѣ расправии. Най-послѣ въ народнитѣ приказски, пѣсни и пословици опитний правникъ лесно може да распознае и да извади на явѣ множество таквизъ обичайно-правови норми.

Ето гдѣ се нахожда българското обичайно право. Ето гдѣ трѣбва да го диримъ за да го намѣримъ и, нека добавимъ, до гдѣто му е врѣмето. Казвами това, понеже старото обичайно право гине наедно съ хората отъ по́-старото врѣме. То се прѣдава и на по-новитѣ хора, на по́-младитѣ, обаче не трѣбва да се испуска изъ видъ, че по-младитѣ хора сѫ подъ влиянието и на нови мировъззрѣния, породени или натрапени на обществото ни, и подъ натиска на тия послѣднитѣ, нѣма съмнѣние, промѣняватъ се и погледитѣ върху това обичайно право. Пазительтъ му, па който и да е билъ безъ да се сѣти ще измѣни въ своето разбирание, а слѣдователно и въ своето расказванье и обяснение онова, което е знаялъ по нашето обичайно право.

„За какво право ни расправяте вие, ще кажѫтъ и казватъ нѣкои, когато юридическитѣ обичаи не сѫ еднакви даже въ двѣ села, въ двѣ околии, а камо ли въ два окрѫга и въ разнитѣ области на българското отечество. Тамъ гдѣто нѣма опрѣдѣленность, ясность и *обща распространенность* на едно правило, неможе и да се говори за неговото приеманье и прилаганье като обичайна норма.“

Това възражение на първи погледъ като да прѣдставлява отъ себе нѣщо твърдѣ сериозно. Нъ това е така на първи погледъ и то може да се чини само на оногозь, който не е изучвалъ нашитѣ обичаи. Наистина, въ народно-юридическитѣ ни обичаи сѫществува доволно голѣмо разнообразие, особенно въ нѣкои институти. Това се обяснява впрочемъ отъ многоразличието на самитѣ мѣста, както и на различнитѣ условия и влияния на живота, въ които се нахождатъ жителитѣ на тѣзи мѣста. Обаче събрани, наредени и систематизирани нашитѣ юридически обичаи прѣдставляватъ въ общитѣ си начала едно, достойно за удивление, стройно цѣло, достойно и за повечко голѣмото уважение на нашия юристъ. Не само у насъ, нъ и у другитѣ народи, въ Руссия и въ Франция, мѣстнитѣ юридически обичаи сѫ прѣдставлявали такъвъ калейдоскопъ отъ разнообразни форми, родове и видове, щото и тамъ въ всѣко врѣме е имало противници на народното обичайно право. Тѣ сѫ възразявали сѫщо така както и сега нашитѣ противници. Но обичайното право и тамъ е взело своето, както вѣрвами ще стане и у насъ.

Ние сме напълно убѣдени че незачитанието, съ което мнозина се отнасятъ къмъ нашето обичайно право, произлазя отъ туй, че тѣ не сѫ имали възможность да се запознаѭтъ съ него и че нашитѣ свѣдения по тоя прѣдметъ сѫ твърдѣ малко и неясни. Ний прочее неможемъ и не трѣбва твърдѣ да обвиняваме никого въ това незачитание.

III.

Значението и задачата на обичайното право.

Издирваньето и събираньето на нашитѣ юридически обичаи има сѫщественна важность за настоящето и бѫдѫщето ни законодателство. Ако и да се прибърза у насъ съставлението на частични кодекси по отдѣлни институти на гражданското ни право (законъ за настойничеството, отъ 27-й ноемврий 1889 г. законъ за наслѣдството 17-й декемврий 1889 г. и закона за задълженията и договоритѣ отъ тъзи година), тѣзи законници има да бѫдѫтъ поправени, измѣнени и допълнени на основание онѣзъ материяли, които оставатъ за сега още неизвѣстни на законодателя.

Цѣльта на тѣзи ни бѣлѣжки не е да подлагами на критическо разглеждванье гласуванитѣ и прогласенитѣ (промулгизиранитѣ) наши законници по гражданското право. Пѫтьомъ само ще споменемъ, че ако не бѣхѫ се игнорирали во врѣме гласуванието на тѣзи закони юридическитѣ ни обичаи, не щѣхѫ да се натрапѭтъ на нашия народъ противнитѣ на неговото правно гледание: даванието на наслѣдство на съпругата (съпружеска часть) толкозь по-малко, колкото повече има дѣца, уравняването дъщерята съ сина въ право на наслѣдвание баща си, лишението старата сестра отъ правото да бѫде настойница на малкитѣ си братия, право, което е дадено исключително на майката и на бабата и пр. и пр. въпроси, върху които вече имахми случай да говоримъ въ първата часть на тъзи наша статия.

Сѫщо така нашитѣ законодатели и сѫдии сигурно щѣхѫ да бѫдѫтъ повече внимателни къмъ института на храненичеството и осиновяваньето, споредъ обичаитѣ, ако бѣхѫ знаяли въ що състоѭтъ тѣзъ обичаи и до колко тѣ сѫ се вкоренили въ народний битъ. Така що искарваньето на явѣ юридическитѣ ни обичаи ще помогне не малко на законодателя въ изучваньето, създаваньето на таквизь норми, които да бѫдѫтъ най-сходни съ народнитѣ възрѣния. Както вече казахми, това е твърдѣ необходимо и важно, ако се иска да не ставатъ къртения на народния битъ и ако се иска да не се разваля почита на населението къмъ законитѣ. То е естественно нѣщо, че и когато се подчинява човѣкъ на едно прѣдписание, което му се вижда, по неговий умъ, за несъобразно съ справедливостьта, той негодува противъ подобното законоположение и дири всевъзможни срѣдства за да не го испълни.

Юридическитѣ ни обичаи, събрани въ едно цѣло, би достигнѫли още една практическа цѣль. Нашитѣ сѫдилища, които сѫ длъжни по нѣкога да ги прилагатъ, ще бѫдѫтъ до една значителна степень упѫтвани отъ тѣзи сбирки и въ случай на недоумѣние, ще остава да се доказватъ нѣкои отъ тѣхъ по надлѣжний редъ. Чл 629 отъ нашето Гр. Сѫдопроизводство (чл. 265 отъ Врѣм. Сѫд. Правила) прѣдписва, щото Сѫдътъ да се рѫководи, при нѣманьето на закони по извѣстни въпроси, отъ общитѣ или мѣстнитѣ обичаи, съ условие че тѣ нѣма да противорѣчѫтъ на общественния редъ и на добритѣ нрави.

Трѣбва ли да говоримъ за голѣмата полза, която ще извлѣче науката за българското право изобщо отъ искарваньето на видѣло юридическитѣ ни обичаи? Ако другитѣ наши обичаи, обряди и прѣдания иматъ припознатото имъ значение било за етнографията и историята ни, било за языка ни, то юридический ни битъ, освѣнь това свое значение, ще ни открие много нѣщо за народното ни правово творчество, ще ни разясни много до сега и за сега тъмни мѣста въ сѫществующитѣ правни институти, турски или наши, и ще послужи на учений юристъ твърдѣ много въ изучваньето на пригодностьта или непригодностьта на онѣзи нови наредби, които необходимостьта е накарала законодательтъ ни да земе, макаръ и на бърза рѫка.

Та за да може да се говори за българско право у насъ, първата необходимость е да се узнаѭтъ какви сѫ и кои сѫ българскитѣ юридически обичаи. Между това у насъ е създадена вече и една катедра за прѣподаванье историята на българското право. Тъзи история като наука е немислима безъ събираньето и изучваньето на правнитѣ ни обичаи, както е немислима науката за българската етнография безъ массата материяли по народний битъ, безъ съвокупностьта на тѣзъ народни умотворения, които се нахождатъ расхвърляни въ разнитѣ сборници. Като първобитно право, изучваньето на обичайното право е въ състояние да освѣтли тъмнитѣ кѫтове на минѫлото и да посочи тѣзи начални основи, въ които се е зародилъ най-първенъ държавний ни животъ и послѣдующитѣ ни държавни наредби и законодателства.

Вече въ европейскитѣ книжнини се появихѫ твърдѣ много прочути съчинения, които поставихѫ изучванието на обичайното, респективно на първобитното право, на първо мѣсто и така освѣтлихѫ много моменти отъ староврѣмский юридически животъ. Това ново направление, благодарение на блѣскавитѣ трудове на англичанина Мена и френеца Фюстель де-Куланжъ, успѣ да си завлада доволно здраво мѣсто въ историята на правото и на държавнитѣ учреждения (конституционното право), като отъ друга страна даде материалъ за усилванье на една млада, но важна за нашето врѣме наука -- социялогията*). Въ Руссия това направление има авторитетни прѣдставители въ лицето на Зиберъ, М. М. Кавалевский и Кулишеръ.

Като наука обаче обичайното право е било най-обширно и основателно поставено въ классическитѣ съчинения на нѣм-

---

*) *Ханри Менъ*, английски ученъ, особенно обърна вниманието на учений свѣтъ съ своитѣ трудове: 1) *Староврѣмското право* (неговата връска съ старата история на обществото и отношението му къмъ най-новитѣ идеи); 2) *Селскитѣ общини на Истокъ и Западъ*;—3) *Най-старата история на учрежденията*.— Както *Староврѣмското право*, така и другитѣ двѣ съчинения на Мена сѫ имали до нѣколко издания на английски и сѫ прѣведени на всички почти европейски язици. — Фюстель-де-Куланжь е написалъ классическото си съчинение La Cité antique (Староврѣмската община), което е имало не по-малъкъ успѣхъ отъ трудоветѣ на Мена.

скитѣ учени правници, Савиньи и Пухта и въобще отъ основателитѣ на така нарѣчената нѣмска историческа школа, на чело на която сѫ били поменатитѣ знаменитости. Тѣхнитѣ трудове сѫ дали потикъ за изучваньето на обичайното право съ по-голѣма енергия въ Руссия и въ другитѣ славянски земи.

Въ Руссия особенно много сѫ работили въ тъзи область Якушкинъ, г-нъ и г-жа Ефименко, Котляревский, Оршанский, Пахманъ, Смирновъ, П. А. Матвѣевъ, Леонтовичь, М. М. Кавалевский и др.*).

IV.

Какво е направено у насъ за изучваньето на обичайното право?

Пьрви единъ чужденецъ е повдигналъ у насъ въпроса за събирание на юридическитѣ ни обичаи. Нашата сѫдба е таквазь! Чужденци да даватъ потикъ за изучванье на народната ни история, чужденци да ни посочватъ драгоцѣноститѣ въ нашата етнография, чужденци да ни отварятъ очитѣ и върху българското право! Въ 1867 — 1871 г. **Д-ръ В. В Богишичь** **) издава своето «*Опжтвание за описвание правовитѣ обичаи, които живѣятъ у народа.*“ Тъзи программа пьрви пжть се появи въ 1867 год. на хърватски, а допълнена отсѣтнѣ и нѣколко пжти се печати и прѣпечатва. Най-пълното издание на тъзи программа е било прѣведено на български отъ г-нъ П. Оджакова и издадено въ Прага 1874 год. подъ горньото заглавие.

Д-ръ В. Богишичь е билъ дълго врѣме профессоръ на Новороссийский университетъ; нъ послѣднитѣ 15 години погълнахѫ вниманието му въ съставянието на Черногорския Граждански законникъ (*Опщи имвински законникъ за кньажевину Црну Гору*). Тоя законникъ влѣзе въ сила въ Черна Гора отъ 1 юлий 1891 год. Подробни свѣдения за дѣятел-

---

*) Върху чуждата и въ частность върху русската книжнина по обичайното право читательтъ ще намѣри обширни посочвания въ брошурката: *За събиранието и изучванието на народнитѣ юридически обичаи* отъ С. С. Бобчевъ. Прѣпечатано, съ добавка отъ пер. сп. *Наука*. Пловдивъ. Областна печатница. 1883. Стр. 26. Не повтарями на това мѣсто тѣзи посочвания за да не се занеме много мѣсто съ статията ни, която и безъ това се продължи.

**) Богишичъ Валтазаръ, Далматинецъ, по произхождение е единъ отъ знаменититѣ южно-славянски учени по етнографията и обичайното право. Той е училъ правото и филологията въ Виена, Мюнхенъ, Берлинъ и Парижъ. Много отъ рано той се е посветилъ на изучванието на правния битъ у славянитѣ и особенно у южнитѣ.

СБОРНИКЪ

НА

БЪЛГАРСКИТѢ ЮРИДИЧЕСКИ ОБИЧАИ

Събралъ и наредилъ

С. С. Бобчевъ

ЧАСТЬ ПЪРВА

ГРАЖДАНСКО ПРАВО

ОТДѢЛЪ I

СЕМЕЙНО ПРАВО.

Съчинения и преводи на С. С. Бобчева

Пжтувание около свѣта. (Етнографически и географически разкази). Издава Бълг. Печатарско дружество „Промишление“ Цариградъ, 1873. Цѣна гр. 12

Ключътъ на науката или всѣкидневни явления въ природата, пояснени отъ Д-ръ Е. С. Брюера. Издава сжщото дружество. Цариградъ 1874. стр. 382. Цѣна гр. . . . 20.

Вениаминъ Франклинъ. — (Биографическо-исторически очеркъ) — отъ Миньe. Издава сжщото Дружество Цѣна гр. . . . . 10.

История на Османското Царство. Изд. сжщ. Печатарско Др. Цѣна гр. 10.

История на русско-турската война. Издава Н. Теодоровъ, — Руссе 1879. Цѣна фр. . . 1½

История на Българский Народъ, съставена по разни източници. Издава Хр. Г. Дановъ. Пловдивъ. 1881. стр. 296 на голѣми 8-ни. Цѣна фр. . . 2½

Кратъкъ учебникъ върху българската история отъ най старо време и до днесь. Трето преработено издание. Издава Дановъ. Пловдивъ. 1885. стр. 137 на 8-ни. Цѣна фр. . . . . 1.

Кратки разкази изъ българската история (отъ най-старо-време до днесь). Второ преработено издание. Издава Дановъ. Пловдивъ. 1885 г. стр. 64 на 8-ни Цѣна стот. . . 40

За събиранието и изучванието на народнитѣ юридически обичаи (брошура) Пловдивъ. 1883.

Готови за печатанье:

Сборникъ на народнитѣ юридически обичаи. Часть I. Отдѣлъ II, III и IV върху вещното, обязателственното и наслѣдственно право.

Юридически въпроси. (Сбирка на статии, помѣстени въ периодич. списание „Наука“ и въ газ. „Марица“).

Цезаръ Беккария. — За престжпленията и наказанията. (Преводъ).

№ 3. — Централна Печатница — Пловдивъ. — 1888.

ОТДѢЛЪ I

СЕМЕЙНО ПРАВО

I

Домакинство или фамилия.

I-й въпросъ. — *Какъ живѣятъ по васъ: въ голѣми или малки домакинства? Ако има повече домакинства, то по колко души сѫ въ тѣхъ? Смѣтатъ ли се и слугитѣ въ домакинството? Какъ се казва на домакинството* (домъ, родъ, челядь, кѫща)?

Бѣл. къмъ въпроса. „Голѣмо домакинство“ се казва, кога живѣятъ наедно баща съ женenитѣ си синове, съ внуцитѣ си и пр. „Малко домакинство“ се казва, кога е само баща съ синове и дъщери, още неженени.

Отговори*). — **Ахѫ-Челебийско.** — Отъ незапомнени врѣмена въ цѣлата Ахѫ-Челебийска околность, хората живѣятъ въ малки домакинства. Домакинството се състои отъ мѫжьтъ, жената и нежененитѣ синове и дъщери. Ратаитѣ и ратакинитѣ не се смѣтатъ въ домакинството. Чирацитѣ и калфитѣ — тоже.

За доказателство на това, че ратаитѣ, чирацитѣ и пр. несъставляватъ часть отъ домакинството, служи ни единъ народенъ обичай, забѣлѣженъ въ нашето село. На 5-й януарий вечерь, т. е. срѣщу Водици, въ всѣко домакинство или както се нарича по насъ *кѫща*, се пече пита, въ която замѣсватъ една срѣбърна пара и варятъ пшеница. Когато да вечерятъ, запалватъ една воцена свѣщь предъ иконата, каквато има въ всѣка кѫща на нарочно опредѣлено мѣсто, наломватъ питата, та че ѭ раздѣлятъ на толкова парчета, колкото души сѫ *вѫтрѣшнитѣ* (тъй се казватъ членоветѣ на домакинството), безъ да смѣтатъ въ това число *вънишнитѣ*, т. е. ратаитѣ и пр. Въ чието парче се найде срѣбърната пара било му за добро.

Домакинството се зове *кѫща. Нова кѫща* се основава, когато единъ синъ слѣдъ като си направи или купи кѫща, ожени се и излѣзе отъ старата кѫща.

Добричь и Мусатлий. — Въобще живѣятъ на *голѣми челяди*, които се броятъ за една *кѫща*. Женени или не, синоветѣ живѣятъ при баща си. Така и дъщеритѣ, догдѣ се оженятъ. Слугитѣ не се броятъ за членове на домакинството.

---

*) Предисловието къмъ тази книга съдържа пространенъ разсказъ: какъ е събиранъ материалътъ на тозь трудъ и кои лица сѫ дали писани отговори.

Домакинството се зове *кѫщѧ*.

Евджилери (Чирпанско). — Въ нашето село Евджилери живѣятъ повече въ малки домакинства. Случва се да има и голѣми домакинства. Въ такъвъ случай животътъ е добъръ, ако се слушатъ по-между си, и работата имъ се свършва много по-скоро.

Еленско. — Въ Еленско живѣятъ размѣсено: както въ голѣми, така и въ малки домакинства. Голѣмитѣ домакинства сѫ рѣдкость. Случава се, че единъ баща глѣда кѫщата си пълна не само съ своитѣ синове и дъщеря, нъ съ внуци и правнуци. Това е обаче преимущество на селата, или както ги наричатъ тукъ, на *колибитѣ*. Има челяди по селата отъ 15 — 20 членове.

Въ домакинството слугитѣ не се смѣтатъ; нъ тѣ сѫ като половинъ членове отъ домакинството, защото, особно по селата, ядѫтъ наедно, съвѣщавать се наедно, оженвать ги като свои и пр. Ако слугитѣ сѫ прибрани като храненици или сѫ нѣщо рода, смѣтатъ се въ домакинството.

На домакинството въ Еленско казвать *кѫщѧ, домъ и челядь*

Казанлѫшко. — Въ градъ Казанлѫкъ обикновенно живѣятъ въ малки домакинства. До преди 7—8 години, имаше и нѣколко 4—5 голѣми домакинства, нъ сега и тѣ не сѫществуватъ. По селата има голѣми домакинства.

Въ малкитѣ домакинства живѣятъ тъй: бащата, като отхрани синоветѣ си, ако е въ състояние, поддържа ги и ги храни догдѣ се оженятъ и слѣдъ това ги отдѣля. Ако ли не е въ състояние, той ги поддържа догдѣ отрастѫтъ, дава ги на занаятъ или на работа и тѣ захващатъ сами да се поддържатъ и грижатъ за себе си още отъ малки.

Въ голѣми домакинства живѣятъ тъй: бащата, като отхрани синоветѣ си и дъщеритѣ, всички работятъ наедно общата работа и каквото се спечели отъ страна прибира го бащата. Догдѣ не умре старийтъ, синове и дъщеря не се дѣлятъ. Само слѣдъ смъртьта му всѣкой става отдѣленъ кѫщовникъ.

Слугитѣ не се смѣтатъ въ домакинството. Домакинството се казва: кѫща, челядь или домъ.

Въ с. *Мъглижъ* на домакинствата казвать *челѣдь* и тамъ има доволно голѣмки домакинства (до 16 души).

Въ с. Яйнаклии догдѣ сѫ живи старитѣ, домакинството не се разваля. Слѣдъ смъртьта на старийтъ, нежененитѣ синове и дъщери оставатъ или при старата майка, или при нѣкого отъ жененитѣ си *батювци* (по-голѣми братя), нъ никога при женени *какини* (по-голѣми сестри). На малкото домакинство се казва *домъ* и *кѫща*, а на голѣмото — родъ. Слугитѣ не се смѣтатъ въ домакинството.

Копривщица. — По насъ живѣятъ въ малки домакинства. Слугитѣ не се смѣтатъ въ домакинството. По насъ казоватъ на домакинство *доморoдство* или *вѣнчило.*

Лѣсковецъ. — Въ Лѣсковецъ и околностьта, догдѣ е живъ бащата, всичкитѣ му дѣца живѣятъ въ една кѫща подъ управлението на бащата. Това се казва *голѣма челядь*, Има и такива синове, които като се оженятъ, слѣдъ нѣколко години се отдѣлятъ отъ общата челядь и тогава въ истий дворъ или другадѣ съграждатъ си кѫща и си управляватъ сами имота. Има и братя женени, които не се дѣлятъ и живѣятъ наедно съ жененитѣ си синове, и слѣдъ смъртьта на баща си; така тѣ съставляватъ *задруги* (голѣма кѫща или домакинство), напр. Матровци, Буровци, Беровци и пр. Нъ това е рѣдкость. Сѫщо е рѣдкость роднини въ по̀-далечна степень отъ сестри и братя съ дѣцата си да живѣятъ въ една задруга, както е у Сърбитѣ. Но Шопито и Полянцитѣ въ Видинско, Софийско и другадѣ живѣятъ въ задруги и съ по-нататашнитѣ си роднини. Сѫщото е и въ Плѣвенско и Полянцитѣ между Търново и Русчукъ. Въ Шопско сѫ въобще отъ 15—30 души въ една челядь.

Домакинството, кога е голѣмо, казватъ: *общо живѣятъ заедно, братски*; кога е малко *отдѣлно си живѣе, башка, самичакъ господарь въ кѫщата си.* За всѣко домакинство има особно име: *Парвановци, Зайовци,* отъ Първанъ, Зайо. Може да бѫдѫтъ нѣколко кѫщи съ едно подобно название. Примѣръ родътъ Джаковци.

Слугитѣ въ Лѣсковецъ, ако и като подчинени, не усѣщатъ тая подчиненность, защото се иматъ комахай като членове на челядьта.

Македония. — По селата и по нѣкои градове въ Македония Българитѣ живѣятъ въ голѣми домакинства, спр. не само синоветѣ женени и неженени живѣятъ заедно съ родителитѣ си догдѣ тия послѣднитѣ сѫ живи или и двамата или единийтѣ отъ тѣхъ, нъ и слѣдъ тѣхната смърть братията живѣятъ си пакъ заедно догдѣ остарѣятъ и тѣ; а на много мѣста, както Робевската фамилия въ Охридъ и други въ Прилѣпъ, живѣятъ и внуцитѣ (братанцитѣ) съ стриковцитѣ си. Често даже се срѣщатъ и такива домакинства, у които съ старитѣ дѣдо и баба живѣятъ не само женитѣ и остарѣлитѣ имъ вече синове, а и жененитѣ синове на послѣднитѣ, т. е. внуцитѣ на старитѣ съ чадата си, които се падатъ превнуци на старитѣ, слѣдователно всѣкое подобно домакинство състои отъ 20—30—50, а понѣкога и повече членове.

Забѣл. Незная положително дали въ такивато голѣми домакинства влизатъ и слугитѣ като тѣхни членове или се сматрятъ като отдѣлни; по всѣка вѣроятность обаче, слугитѣ немогѫтъ да правятъ часть отъ домакинството.

Въ чисто Българскитѣ градове, като Охридъ, Струга, Рѣсенъ, Прилѣпъ, Велесъ, Щипъ и др., които нѣматъ ближне съприкосновение съ другитѣ народности. Българитѣ живѣятъ въ голѣми домакинства, нъ въ по-малъкъ размѣръ отколкото въ селата; а въ ония градове, които иматъ близосѣдство и по-честа работа съ други народности, както що е гр. Кукушъ и други, тамъ Българитѣ живѣятъ въ малки домакинства: — сиповетѣ сѣдятъ при родителитѣ си догдѣ сѫ малки и неженени, догдѣто иматъ нужда отъ услуги, а щомъ се уженятъ, 30 — 40 дни сѣдятъ при тѣхъ и се чудятъ какъ по-скоро да ги оставятъ, та да се отърватъ отъ тия *старища*, и ето ги глѣдашь, една вечерь, мѫжь и жена нарамили си пъртинитѣ и, „добрѣ ви намѣрихъ“ у „теща ти“.

Освѣнъ горѣспомѣнатото съприкословение съ чуждитѣ народности, отъ които много нѣща по живота занимаватъ тѣзи Българи, други главни причини за расцѣплението домакинствата имъ на малки частици сѫ и женитѣ. Щомъ като въ една кѫща се съберѫтъ двѣ жени, двѣ етърви или снаха и свекърва, ето че се породи расправя; тѣ немогѫтъ да живѣятъ заедно по причина, че снахата не зачита свекърва си, нерачи да слугува на свекра си, нито иска да ги припознае за живи. Това става, казахме, въ послѣдний видъ градове; а въ градове отъ първий видъ, догдѣ сѫ живи старитѣ, всичтѣ братя женени и неженени живѣятъ си наедно; снахитѣ почитатъ свекървитѣ и свекровитѣ си искренно или поне лицемѣрно и точно имъ се покоряватъ; а често и етървитѣ, които въ случай, че нѣматъ свекърва, отдаватъ свекървина почесть на по-старата отъ помежду си, а последователно, всякоя етърва, — на по-старата си. Да ти е мило и драго да глѣдашь, когато една стара свекърва повела по себе си, като гѫска гѫсчетата си, нѣколко снахи и тръгнала да отива въ цьрква, на гостье или на нѣкоя свадба. Така е правила моята отъ татка баба съ шестьтѣ си снахи, която като вървѣше напредъ, кокорѣше се (гордѣеше се), като паунъ съ лъскавитѣ си пера.

Разликата на поведението на снахитѣ къмъ свекървитѣ си или къмъ етървитѣ си въ помѣнатитѣ два вида градове, произлазя отъ разликата на домашната имъ отхрана и отъ еднаквостьта на възрастьта въ женението на еднитѣ и на другитѣ.

а). Въ първитѣ градове момитѣ се отхранватъ патриархално (освѣнъ въ послѣднитѣ врѣмена), както патриархално живѣятъ и всичкитѣ имъ у дома; учатъ се да почитатъ по-старитѣ си, като никакъ не имъ е позволено распустнато обхождание къмъ по-старъ человѣкъ, нито абсолютна свобода. Даже и, спорѣдъ турскийтъ обичай, крияха се на старо врѣме, а въ послѣдне, по-малко.

За домашната отхрана на дѣвойкитѣ у тия градове, виждъ и пѣсията въ Сборника ми:

„Долеталъ соколъ въ дворье, дей гиди млада,
„Излѣзи на дворъ да видишь, „ „ „
„Що дошьлъ, що зборъ донесълъ „ „ „

и пр. . . . . . Когато въ вторитѣ, момитѣ още отъ малки нѣматъ никакво страхопочитание нито къмъ самитѣ си родители, а камо ли къмъ други, които и да би били тие, по-стари отъ себе!

Забѣл. Отъ нѣкое врѣме насамъ именно отъ около 20--30 години и у първитѣ градове, зе, рѣчи, да се дига отъ младитѣ това първобитно страхопочитание, както между женский, така и между мѫжский полъ.

б). За втората причина ще се каже въ отговоръ за женитбата.

Домакинството у насъ се казва: родъ, кукя (кѫща), колено; а челядь значи: само чадата на едно семейство, веземени въ купѣ; а пакъ думата домакинство — значи: достойнството, способностьта на домакина.

Старо-Загорско.—По насъ живѣятъ и въ малки и въ голѣми домакинства. Домакинствата се зовѫтъ *кѫща, дворъ, стопанство* и пр. Слугитѣ не се считатъ въ числото на кѫщнитѣ. Нъ ако се застоятъ у господаритѣ си, оженватъ ги и това се счита, като едно много голѣмо добро сторено тѣмъ.

Въ село Кючукъ-Хасанъ азъ сьмъ запомнилъ нѣкои голѣми кѫщи, които сѫ живѣли, както въ патриархалнитѣ врѣмена. На пр. дѣдо Хаджи Ангелъ (овчарь) имаше многочленна кѫща и самъ я управляваше. Той имаше 5 синове и 5 дъщери. Синоветѣ му бѣха тримата женени. Кѫщитѣ имъ бѣха една до друга; ядѣхѫ наедно и пр.

Татаръ Пазарджикско. — Както е изобщо по градоветѣ въ България, кѫщята не сѫ малки и безъ широки дворове; така и тука въ всѣка кѫща живѣе само мѫжьтъ съ жената си и дѣцата си. Рѣдко е оженени синове да продължатъ живота си съ баща си въ една кѫща, а обикновенно се отдѣлятъ и преминаватъ въ друга кѫща и така става особна малка фамилия. Бройтъ на членоветѣ е отъ 5—10 души.

На домакинството се казва изобщо *кѫща, челядь*

Бѣл. Въ Цѣпинско Помацитѣ живѣятъ както и Българитѣ на челяди повечето малки, нъ има и голѣми. На голѣмитѣ челяди казватъ „родъ“.

Хасковско. — По насъ въ града Хасково живѣятъ въ малки домакинства, а по селата повечето въ голѣми, а рѣдко — въ малки домакинства. Въ малки домакинства въ градъ Хасково живѣятъ така: като отхрани бащата синоветѣ си, богатскитѣ живѣятъ съ родителитѣ си, догдѣ се оженятъ и послѣ се отдѣлятъ отъ тѣхъ. Сиромашкитѣ пъкъ синове живѣятъ съ родителитѣ си догдѣ сѫ още малки и догдѣ ходятъ на училището или изучатъ нѣкой занаятъ; а послѣ, кога земать да печелятъ, тѣ се отдѣлятъ отъ родителитѣ си.

Въ *голѣми домакинства* по селата живѣятъ така: като отхрани единъ баща колкото синове му даде Господь, тѣ работятъ и печелятъ всички *наедно*. Послѣ кога дойде врѣме за жененье ще ги ожени бащата и пакъ ще работятъ и печелятъ вси заедно, догдѣто живѣе баща имъ. А кога умрѣ бащата, тогазь се подѣлятъ, и всѣкой ще си има особенъ домъ и се нарича особно *домакинъ* или *кѫщовникъ*.

Слугитѣ не се считатъ никакъ въ домакинството.

На домакинството по насъ е казва: *кѫща*. Напр. дѣдо Вълчанъ имаше петтина женени синове и догдѣ живѣеше той думаше се: дѣдо Вълчановата кѫща.

Хисаръ-Киселерско. — Тукъ живѣятъ обикновенно въ малки домакинства. Случва се наистина, че нѣкое домакинство е голѣмо, нъ то е рѣдкость и за него се приказва между всички: „Ако се погодятъ — каже баба Мария, — живѣятъ всички наедно, както далъ Господь; тъй по-лесно се живѣе, защото по-много люде по-лесно и по́-скоро си вършатъ работата“.

2-й Въпросъ. — *Кой е главата на домакинството и какъ го наричатъ (старийтъ, домовладика, домакинъ, дѣдо или какъ?) Жена може ли да бѫде домовладика и въ какви случаи. Въ голѣмото домакинство могѫтъ ли да бѫдѫтъ повече домовладики?*

Отговори. — **Ах. Челеб.** — Главата на кѫщата е мѫжьтъ. Въ това си качество той се зве *ступанъ*. Жената зве мѫжьтъ си *старецъ*, а той нея *бабица*. Тѣзи названия тѣ си употрѣбляватъ между себе си и предъ другитѣ людие.

Жената може да бѫде стопанка: а) кога овдовѣе и дѣцата ѝ останатъ маловъзрастни; б) когато мѫжьтъ е побърканъ въ умътъ и в) кога отсѫтствува.

Добричъ. — Всѣка кѫща си има управникъ, който нарежда всѣкиго отъ членоветѣ на семейството, кой каква работа да върши. Този управникъ е *старийтъ* баща и него наричатъ *дѣдо*, *старецъ* и пр. Кога нѣма т. е. се е поминалъ *дѣдото* за домовладика се счита ступанката му. Ако и да състои отъ много членове т. е. души, едно домакинство, никогажъ нѣма повече отъ единъ домовладика.

Евдж. — Дѣдото е глава на челядьта и господарь на кѫщата. Той разпорежда всичко у дома, казва всѣкиму що има да работи, държи смѣткитѣ, плаща всички данъци, хваща ратаи, ако е потрѣбно. Той ходи и по сѫдилища, дава момчетата на занаятъ и пр. Всички членове на челядьта сѫ длъжни да му се покоряватъ, догдѣ се отдѣлятъ отъ него. Жена става домовладика, кога умрѣ мѫжь ѝ, нъ ако е способна; ако не, предава управлението на кѫщата на способния отъ синоветѣ си.

Еленско. — Главата на домакинството е бащата на всички или дѣдото. Той се казва различно. Външнитѣ му викатъ: *домакинъ*, *чорбаджия*, *евъ-сайбия* и пр. Близнитѣ му казватъ: *старийтъ*, *дъртийтъ*; жената—*гядуту* (дѣдото), *ступана*, *чилчка*.

Жената може да бѫде домовладика и зове се тогазь *домакинка*, *чорбаджийка* или *баба*. Нъ това бива само, ако подирь смъртьта на ступанътъ, въ кѫщи нѣма отраснѫлъ членъ (синъ, братъ).

Бѣл. — Турцитѣ по нашенско употребяватъ думитѣ домакинъ и домакинка като обидно изражение. Въ голѣмо или малко семейство не могѫтъ да бѫдѫтъ повече отъ единъ домовладика.

Казанлѫшко. — Глава на кѫщата е бащата (въ малкитѣ домакинства) и се казва *старийтъ*.

Жена може да бѫде глава на кѫщата до като синоветѣ ѝ сѫ още малки. Въ малкитѣ и голѣмитѣ домакинства домовладиката бива само единъ. Кога се ожени повторно майката, то вторий ѝ мѫжь става глава на малкитѣ ѝ дѣца, ако нѣма назначенъ опекунъ.

Въ *Мъглишь* жена може да бѫде *домакинъ*, само ако е нейно имуществото; инакъ домакинството по-право минава на най-старий синъ, безъ да се гледа на способность.

Въ *Яйкжилии*, жена може да бѫде домовладика, нъ само на малолѣтни дѣца. Ако има старъ, голѣмъ синъ, той поема домакинството и се грижи за всички и всичко, както бащата.

Копривщица. — Глава на днмакинството бива старий баща; наричатъ го различно — *домовникъ*, *домакинъ*, *старѣй* или *кѫщовникъ*. Жена не може да бѫде домовладика, освѣнь ако остане вдовица съ малки дѣца, безъ нѣкои ближни на възрасть отъ тоя родъ.

Лѣсковецъ. — Глава на домакинството е бащата. Той се зове: *кѫщовникъ*, *домакинъ*, *чорбаджия*, *господарь*, *дѣдо*, *ступанъ*, *сайбия* (*евъ-сайбия*, *мюлкъ сайбия*), *глава*.

Жена, и дору мома, може да бѫде домовладика, кога нѣма отраснѫли синове или братя.

Обикновенно *домакинка* бива жената на *домакина*; ако тя не може, то жената на най-старий въ кѫщата синъ или братъ. Може да бѫде и мома.

Пословици. Добрата кѫщовница по кѫщата се познава. — Добрата мома за мѫжь кефъ дава. — Въ една кѫща единъ е главата. — Въ една кѫща двама господари не бива.

Македония. — Глава на домакинството—семейството обикновенно бива по-старий отъ помежду членоветѣ му, таткото, напр. или по-старий братъ, който се казва „домакина“. Въ случай, че нѣма старъ мѫжь въ домакинството, длъжностьта на „домакинъ“, приема и най-старата жена, ако е способна да я испълнява. Двама домакини не биватъ въ едно и сѫщо домакинство, освенъ въ случая, показанъ по-долу.

Ст.-Загорско — Главата на кѫщата е всѣкога по-старийтъ — бащата; кога престарѣе — първенството се отдава на най-голѣмий му синъ. Домовладика се казува *кѫщовникъ*, или *заповѣдникъ*, и по-нѣкога *ступанинъ*, а жената — *ступанка*.

Жената бива домовладика, догдѣ нѣма отрасълъ синъ.

На най-голѣмитѣ кѫщи не могѫтъ да бѫдѫтъ двама домовладики.

Т.-Пазарджикско — Първий въ кѫщата е *домакинътъ* или *главатарътъ*. Той трѣба да е жененъ, старъ или младъ все едно, стига да е способенъ да кара работитѣ. Кога нѣма възрастенъ мѫжъ за домовладика, може да стане и жена. Майката, слѣдъ смъртьта на бащата, е по право домакинка, стига да е умна и способна. Мома не може, нъ вдовица може да бѫде домовладика.

Хасковско. — Глава на домакинството е най-старий въ дома и той се нарича *сѫдникъ* на кѫщата. Напр. попитватъ нѣкого така: „Стояне, гдѣ ви е сѫдника на кѫщата, че имаме съ него дума“.

И жена може да бѫде домавладика, въ случай кога умре мѫжъ ѝ, а тя е способна да управлява дома, и когато се слушатъ и *сгадятъ* (погодѣватъ) синоветѣ ѝ. Кога умре бащата и останѫтъ дребни дѣца, тогава домовладика бива майката, разбира се, догдѣ се неожени повторно. Това нейно право се продължава догдѣ отрастнѫтъ синоветѣ ѝ. — Въ голѣми и малки домакинства всѣкога бива единъ домовладика.

Хисаръ-Киселерско. — Главата на челядьта е дѣдото. Подъ думата челядь тука разбирами само дѣцата т. е. всички происходящи и подчинени на домовладиката, нъ не и сѫщий него, нито пъкъ и неговата стопанка, както това се разбира въ Источна България, особенно Търновско. И жената може да бѫде домовладика, кога остане вдовица, а нѣма кой да ѝ управлява други кѫщата.

3-й Въпросъ. — *Избира ли се домовладиката или той си е по право т. е. става такъвъ по наслѣдство? Ако се избира какъвъ се глѣда да е старъ, или само каджренъ да е, та макаръ и младия? Може ли да бѫде не жененъ?*

Отговори. — **Ахѫ-Челебийско** (отговори нѣма).

Добричъ. — Домовладика не се избира, а става си по право, даже и когато е пиеница, мързеливъ и пр. Има исключения по нѣкога, кога видятъ, че старийтъ съвсѣмъ не върши работа, ослѣпѣе напр., тогазъ управлява работитѣ най-старий въ кѫщи; нъ въ сѫщность името „домовладика“ носи пакъ най-старий, догдѣ да умре.

Домовладиката може и нежененъ да бѫде, стига да му е право.

Евджилери. — По право. А кога умре бащата, по право домовладика е майката, ако не се жени повторно. Това нейно право се пази догдѣ порастнѫтъ синоветѣ.

Еленско. — Изобщо домовладиката си е такъвъ по право т. е. защото той е бащата или дѣдото, или най-стария въ кѫщи. За избора по насъ не се знае. Колко за нежененъ домакинъ, то е рѣдкость, и гледа се по-скоро да се ожени.

Пословица: Рибата отъ къмъ главата се вонява.

Казанлѫшко. — По право. Въ *Мъглишъ* той е най-стария и винѫги по право, никога не се избира. Той може да бѫде и нежененъ, кога е най-стария членъ въ кѫщи.

Въ с. Яйканлий ставало и по изборъ да се падне нѣкому да бѫде домовладика и се гледало да бѫде способенъ, та макаръ и младъ да е.

Копривщица. — Домовладиката се не избира, а всѣкога е стария баща въ кѫщата.

Лѣсковецъ. — Обикновенно домакинството минава по наслѣдство къмъ най-стария братъ който, ако не е кадѫренъ, дава се на пó-младия и по-способния Избиратъ го братята; нъ може и незабѣлѣжено да си присвои нѣкой туй право, особенно кога излѣзе пó-разуменъ и пó-способенъ отъ другитѣ и така добие първенство въ воденьето на кѫщнитѣ работи.

Македония. — Домакинътъ нѣма да се избира за такъвъ; той добива това достойнство по право на възрастьта или на способностьта си.

Нѣкога длъжностьта на домакинството се раздѣля между двама братя въ случай, когато единий е по-старъ, а другий — по-способенъ. Въ такъвъ случай първий управлява вѫтрѣшнитѣ работи на домакинството и имуществата, а вторий външната, т. е. чаршийската, както ще се рѣче и по-долу.

Стара-Загорско. — Домовладика не се избира, а става по-право и наслѣдство. До колкото сьмь наблюдавалъ селский животъ, не сьмь видѣлъ, чулъ или узналъ подирь смъртьта на баща да е лишавенъ старший братъ отъ туй право. Въ случай на смъртьта му наслѣдва слѣдующий братъ и пр.

Т. Пазарджикско. Домакинътъ или е показанъ отъ умрѣлий старъ, или се избира отъ членоветѣ на домакинството по способность. Догдѣ е живъ бащата, той е по право; а слѣдъ смъртьта му, по право домовладика е най-старий братъ въ кѫщата. — По-добрѣ е да е жененъ. На старъ, младъ не се гледа.

Хасковско. — По право най-старий.

Хисарско. — Домакинътъ е такъвъ, защото е най-старий защото всичкитѣ сѫ произлѣзли отъ него или сѫ негови подчинени по роднинство. Той е обикновенно бащата на всички и за това го наричатъ: *старийтъ, дѣдо.* Синоветѣ кога ще поменатъ за баща си викатъ: *старийтъ.*

4 й Въпросъ, — *Какви сѫ правдинитѣ и длъжноститѣ на домовладиката? Може ли той, безъ съгласието на домашнитѣ, да прави какво ще, да продава и купува ниви и лозя? Може ли да сѫди и наказва домашнитѣ самичъкъ или за това се допитва и съ други въ кѫщи? Съ кого се допитва и става ли това въ домашенъ съвѣтъ?*

Отговори. — **Ахѫ-Челебийско** — Главата на кѫщата колко и да е ступанътъ, вѫтрѣшното управление принадлѣжи на ступанката, ступанътъ работи, печели и принася въ кѫщи, а ступанката го прибира, скрива и се распорежда съ всичко по кѫщната работа. Ступанинътъ пита за всичко, което мисли да купи. Той пита и ступанката си и голѣмитѣ си синове, за да ги учи съ това на домо-управителство. Ступанката тоже е длъжна да пита другитѣ членове отъ кѫщата. Бащата наказва дѣцата слѣдъ предварително сговаряние съ майката. Наказанията сѫ: мѫмрение, навикваньe и лишаваньe нѣколко часа отъ ядение. Ступанинътъ не може да налага никакво наказание на ступанката.

Добричь. — Длъжноститѣ на единъ домовладика сѫ да управлява и върти домакинството. Той нарежда, кой каква работа има да прави. Наказания той налага за малки погрѣшки съ смѫмрюваньe и скарваньe. Испѫждание изъ кѫщата става рѣдко и то на нѣкой синъ или дъщеря, когато направятъ нѣкой голѣмъ кабахатъ. Въ Добричъ и Мусатлий нѣма обичай да ставатъ съвѣти.

Евджилери. — Въ старо врѣме домовладиката ималъ много правдина и власть. Той порѫчва кой що да прави, държи и располага съ паритѣ. Едно врѣме той е можалъ да продаде и да купи кое ще и кога ще. Приказва се дору, че въ старо врѣме бащата можалъ да хвани сина си за ухото, да го закара на пазаря и да го продаде. Сега бащата прави какво намѣри за добрѣ догдѣ сѫ малки дѣцата, а щомъ порастѫтъ, той земе и да ги запитва па и тѣ зематъ да се бъркатъ и да искатъ да ги слушатъ.

Еленско. — Домовладиката има право да се разпорежда съ вѫтрѣшното и вънкашното управление на кѫщнитѣ работи. Той продава, купува, държи паритѣ, ходи на сѫдъ, въ управлението, представлява кѫщата въ общината, на събранията и пр.

Въ продажбата на недвижимитѣ имоти той е ограниченъ 1) отъ възгледитѣ на съжителитѣ си, които на всѣка такава продажба гледатъ като на срамно дѣйствие и начало на растурвание на дома; 2) отъ домашнитѣ, ако сѫ порасли, защото тѣ се опиратъ много пѫти противъ такава продажба на *бащиния*. „Ние ще се нагърбимъ и ще си платимъ, ако има борчь да се плаща,“ — казватъ синоветѣ.

Повечето пѫти домовладиката наказва малкитѣ, безъ да има нужда да се допитва до кого и да било.

Въ рѣдки случки вечерь край огнището ставатъ кѫщни съвѣщания, на които се рѣшаватъ разни кѫщовни и кѫрски нѣща.

Казанлѫшко. — Властьта на домовладиката е доволно голѣма, догдѣто синоветѣ сѫ малки; нъ щомъ тѣ пораснѫтъ зематъ да се мѣсѫтъ и да искатъ всичко да става съ тѣхно знание. Въ по-предишнитѣ врѣмена правдинитѣ на старийтѣ сѫ биле по-голѣми. Сега той продава, купува и върши или нарежда да се върши всичко, като се допитва и до жена си, и до порастнѫлитѣ си дѣца.

Въ *Мѫглишъ* правдинитѣ и длъжноститѣ на домакинътъ състоятъ: а) да управлява и нарежда членоветѣ на челядьта; б) да се грижи за разработванье на имущества и прибиранье на доходитѣ отъ тѣхъ; в) наказание на виновнитѣ и дору лишение отъ наслѣдство чрѣзъ завѣщание предъ старѣйшинский съвѣтъ; г) задомяванье и нарежданье на синове и дъщери.

Относително до продаванье и купуванье на движими и не движими пази се тоя редъ, ако е баща домовладиката, върши що ще и се допитва, ако ще; ако ли не е баща, а е нѣкой отъ най-старитѣ въ кѫщи членове, той е длъженъ да се допитва.

Горѣ-долѣ сѫщитѣ обичаи сѫ и въ Яйканлий. Тукъ се наказватъ свадливитѣ снахи и синове сѫ отдѣлянье, и дору испѫжданье.

Копривщица. — Правдинитѣ на домовладиката сѫ тия, че той е самовластенъ владѣтель на движимото си и недвижимо имѣние. Той независимо купува и продава по свое разсѫждение, Може и да наказва домашнитѣ си безъ допитвание. Въ старо врѣме имало е обичай да живѣятъ нѣколко домакинства (баща и синове) въ една кѫща и синоветѣ сѫ били покорни на старий си баща; нъ сега това е изчезнѫло, и обикновенно единъ синъ като се ожени отдѣлява се отъ баща си.

Лѣсковецъ. — Домакинътъ управлява и нарежда кѫщата и кѫщнитѣ, като посочва всѣкиму, кой каква работа има да прави. Той е длъженъ да пази и защищава както своитѣ дѣца, така и имотитѣ си. Той не може да купува нищо безъ съгласието на домашнитѣ, жена и синове. Дребни работи само може купи безъ съвѣщание, нъ не може и прода.

Пословици: Азъ продавамъ, ами чакай да попитамъ и онзи, който го е работилъ, какво ще каже. — Който е събиралъ, ще продава.—Който се е горилъ и пекълъ лѣтѣ по слънце, той ще сборува зимѣ.

Домакинътъ може да наказва само дѣцата си безъ съвѣтъ съ кѫщнитѣ, а и жена си—за малки погрѣшки, сплетни, мързель и пр. За по-голѣми погрѣшки той свиква кѫщнитѣ на съборъ, на който могѫтъ да бѫдѫтъ всички, па и жени. Домакинътъ гълчи или бие съ прьчки. Никой нѣма право да се оплаква за това предъ правителството, а може само предъ общината, попа или владиката да се оплачи и то за нѣкое тежко наказание. Кога нѣкоя снаха се осѫди, то се дава мѫжу си да я накаже. Сѫдението бива всѣкога вечерь, около огнището, слѣдъ вечеря, или на свѣщь. За пó-голѣми грѣшки сѫдътъ става въ недѣля или други голѣмъ праздникъ, — слѣдъ черковенъ отпускъ.

Македония. — Правдинитѣ и длъжноститѣ на домакинитѣ сѫ сѫщитѣ почти ония, които били и у старитѣ родоначалници, патриарситѣ, като отъ нихъ зависи цѣлото управление на домакинството; така напр. домакинътъ заповѣдва и нарежда: каква работа да върши всѣкой отъ членоветѣ на домакинството; той се грижи за набавлението на всичко, що е потрѣбно въ кѫщата; той го представлява предъ селянитѣ, както и предъ Гражданското или Църковното Началство. А въ случай, че домакинскитѣ длъжности сѫ раздѣлени между двама, както се каза и въ отговоръ на 3 въпр. първий управлява домакинството вѫтрѣшно, а вторий—външно; т. е. първий глѣда работническата, домашната и имотническата часть, а вторий—икономическата, т. е. послѣдний утива на пазарь, продава, що има за продавание и купува потрѣбитѣ; плаща данъцитѣ и представлява домакинството предъ властьта, колчимъ би се изисквало.

Забѣл. Колкото да ли може домакинътъ самъ, безъ да се допитва и до другитѣ членове, да купува или да продава, или трѣба да се допитва съ другитѣ, нѣмамъ точни свѣдѣния; до колкото обаче зная, когато дойде случай да се купи или да се продаде нѣкое недвижимо имущество, домакинътъ се съвѣтва съ по-старитѣ членове на домакинството.

За наказание на погрѣшающитѣ членове въ домочадията, употрѣбява се мъмрение, или върху по-моловъзрастнитѣ и бой, често въ присѫтствието и на другитѣ.

Ст-Загорско. — Правдинитѣ на домакинътъ сѫ: да надзирава все що се върши въ кѫщи, заповѣдва кой на коя и каква работа да иди, опредѣлява врѣмето, ходи по вънъ да представлява кѫщата било въ общината при расхвърлянието на данъка, било по сѫдилища. За купуванье и продаванье той се допитва до кѫщнитѣ. Рѣшава се покупка само, „ако има сила и врѣме“; ако ли не, отлага се за друга година. Изобщо купуванье и продаванье ставатъ по селата зимѣ. Продаванье на нѣкоя нива пакъ става подирь едно обиждание, бива ли, не бива ли, колко дава тя; че тогазь.

Наказание става съ мъмренье, заплашванье и бой (плѣсници). Тоягата е послѣдното средство. Наказвание има още съ глоба, кога нѣкой членъ отъ челядьта направи на чуждитѣ нѣкой зянъ-зараръ (опасе нивата съ воловетѣ).

Т.-Пазарджик. — Домакинътъ има право да отрежда какъ и колко работа има да се свърши, да наглѣдва работението и поведението на кѫщнитѣ, да събира и пази кѫщнитѣ печалби. Ако е старъ, той може да наказва непокорнитѣ членове и челядьта; ако е младъ, може да ги гълчи заради грѣшката имъ.

Домакинътъ распорежда кой кѫдѣ да иди, на черкова даже, освѣнъ за старитѣ, които отиватъ въ черкова, кога щѫтъ. Ако е старъ той може да купува и продава всичко, кое ще безъ да пита другитѣ кѫщни, ако е младъ трѣбва да пита мнѣнието на по-старитѣ въ кѫщи.

Рѣдко се правятъ общи съвѣти, па и кога се чуе мнѣнието на старитѣ членове на челедьта, пакъ волята на домакинътъ има рѣшающи гласъ.

Хасковско. — Правдинитѣ и длъжноститѣ на домовладикитѣ въ предишни врѣмена бѣха много и голѣми. Властьта имъ бѣше силна. Напр. домовладиката заповѣдваше на всичко и на ностьта на г-нъ Богишича по този великъ актъ, съ който той ознаменува ученната си дѣятелность, читательтъ ще намѣри въ нашата книжнина въ статиитѣ на Д-ръ Данчева и А. Каблешкова въ „Юридическото списание“ год. I кн. VII—X. Между по капиталнитѣ произведения на г-нъ Богишича ние ще посочимъ помѣнатия *Сборникъ на сегашнитѣ правни обичаи у южнитѣ славяни*. Загребъ 1874 издаденъ на Хърватски езикъ (Zbornik sadasnjih pravnih obicaja u juznih slovena, Agram, стр. 710—LXXIV); *Писанитѣ закони на слав. югъ* (тоже на хърватски), издадено въ Загребъ 1872 год. стр. 201. гоъ.

По-подробни свѣдѣния по биографията на г-на Богишича се намѣрватъ въ очерка на г-нъ Луи Лежеръ Revue politique et littéraire отъ 5 юний 1875.

Българското издание на „*Упжтванието*“ на г-на Богишича отъ 1874 год. по твърдѣ понятни причини не е могло да бжде распространено въ нашето отечество. Може се каза, че то е останжло съвсѣмъ безплодно, тъй като въ издадения *Сборникъ* на Б-ча ние срѣщами наистина свѣдѣния за българскитѣ юридически обичаи отъ двѣ мѣстности — Лѣсковецъ и Татаръ-Пазарджикъ, обаче тѣ не сж събрани по тоя прѣводъ. Първитѣ отъ тѣзи свѣдѣния сж били доставени г-ну Богишичу отъ г-на П. В. Оджакова, български прѣводачь на „*Упжтванието*,“ а другитѣ отъ покойния многозаслужившъ учитель Стефанъ Захариевъ отъ Татаръ-Пазарджикъ. Както еднитѣ, така и другитѣ отъ тѣзи свѣдѣния не сж отговори на българский прѣводъ на программата. Тѣ сж били събрани отъ г-нъ Богишича много по-рано отъ изданието на българското му „Упжтвание.“

Благодарение обаче и на тѣзи, макаръ и оскждни, свѣдѣния за българското обичайно право, които съвършенно случайно сж попаднали въ *Сборника* на г-нъ Богишича, специалиститѣ сж имали случай поне да чуятъ и узнаятъ за сжществуванието на юридически битъ у Българитѣ. По тѣзи свѣдѣния г-нъ В. Н. Майновъ, единъ отъ русскитѣ познавачи на обичайното право на 1871 год. съставилъ е статия подъ насловъ „*Юридическій бытъ Болгаръ**).“

---

*) Напечатанъ най-напрѣдъ въ VI томъ на Записки Императорскаго Географическаго Общества по отдѣленію Этнографіи 1871 год. Тъзи сжщата статия е била отъ послѣ напечатана въ отдѣлна брошурка подъ сжщия насловъ, но сега не се намѣрва въ продажба, като изчерпана.

По сѫщитѣ тѣзи свѣдѣния на г-нъ Богишича г-нъ Демеличь е написалъ на френски едно съкращение отъ сборника подъ заглавие: „*Обичайното право у южнитѣ славяни* (по изслѣдването на Д-ръ Богишича*). Това съкращение може да служи като нарѫчна книга за запознаваньето съ работитѣ на учений имъ събирачь. Г-нъ Демеличь си е далъ трудъ да вмѣсти много въ малко и трудътъ му струва да бѫде прѣпорѫчанъ за всички онѣзи, които или не могѫтъ да си доставѫтъ скѫпий и грамаденъ *Сборникъ* на г-на Богишича, или же не могѫтъ си служи съ него поради незнание хърватский языкъ.

Та въ турско врѣме и неможеше да се събира и изучва Българското обичайно право. Нито практическата нужда, нито пъкъ теоритическата любознателность можеше да накара нѣкого да се заинтересува съ събираньето и изучваньето на юридическитѣ ни обичаи.

Слѣдъ освобождението ни, съ създаванието на национални учрѣждения въ държавата ни отъ двѣтѣ страни на Балкана, естественно бѣше да се повдигне въпросътъ за нашето обичайно право.

На 1883 година ние напечатахми първи пѫть въ пер. спис. „Наука“ *Программата за събиранието на народнитѣ юридически обичаи*, която бѣше придружена съ едно кратко въведение. Тъзи программа ние отпечатахми отдѣлно и распроводихми до мнозина наши познати приятели, до свещенници, учители и сѫдници, както въ Южна така и въ Сѣверна България. Тъзи программа ние съставихми главно по программата на П. А. Матвѣева, бившпй съвѣтникъ въ Дирекцията на правосѫдието въ Источна Румелия**).

Нашата программа, въ много не се съгласяваше съ тъзи на г-нъ Богишича, тъй като въ неговата се нахождахѫ много тьмни, а главно общи въпроси, когато подобни немогѫтъ

---

*) Трудътъ на г-нъ Теодоръ Демеличь е прѣведенъ на русски: *Обычное Право Южныхъ Славянъ* по изслѣдованіямъ Д-ра Богишича, сочиненіе Ѳеодора Демеличь, переводъ съ французскаго В. Гецевича. Москва 1871 год. стр. 130.

**) Программата на г-на Матвѣевъ е обнародвана въ I. томъ на Русския „Сборникъ Народныхъ Юридическихъ Обычаевъ,“ който съставлява VIII томъ отъ „Записки Императорскаго Русскаго Географическаго Общества,“ Спб. 1878 год. Длъжни сми да прибавимъ тука, че потика за да се занимаѭ съ Българското обичайно право ми бѣше даденъ отъ профессора на Историята на Държавнитѣ Учреждения и на Конституционното право въ Москва—г. М. М. Кавалевский. Нъ и г. Матвѣевъ ме улесни съ своитѣ насочвания не малко.

да бѫдѫтъ разбрани отъ неспециалиститѣ събирачи, на каквито расчиташе наший трудъ. Още тогазь ето какво сми казали въ въведението къмъ программата си: „При всичкитѣ ми залѣгания обаче, не притязавамъ никакъ, че съставената отъ мене программа съдържа изискванното и възможно съвършенство. Като първица, тоя мой трудъ може естественно да има своитѣ недостатъци. И съ голѣмо благодарение ще посрѣщнѫ всички бѣлѣжки и критики, които ми се направѭтъ за поправяние, допълнение или измѣняване на тая программа. Желателно ми е било да дамъ или да подновѭ поводътъ за изучване на нашитѣ юридически обичаи, като се надѣвамъ, че всички, които обичатъ, ще се занимаѭтъ съ въироситѣ и ще съберѫтъ отговори изъ народа било на всички, било само на нѣкои отдѣли. Отговоритѣ само за нѣкои въпроси ще бѫдѫтъ еднакво полезни, както и тия, които иматъ по-голѣмъ размѣръ. Намѣренъ съмь, щото всички проводени до мене отговори по обичайното право да обнародвамъ, или изъ-цѣло, или слѣдъ поправки, уреждания и прѣработвания.“

Слѣдъ туй, въ първа книжка на „Наука“ отъ 83 год. напечатахми нѣколко бѣлѣжки подъ заглавие „Материяли за Българското Обичайно Право“ (Хисарски бѣлѣжки), въ които расправяхми какъ би трѣбвало да работѭтъ събирачитѣ на юридическитѣ ни обичаи, като посочвахми по кой начинъ могѫтъ да се надвиѭтъ нѣкои прѣпятствия. При това въ тѣзи си бѣлѣжки съобщихми и малко градивце за построението на домашното ни обичайно право, градивце събрано отъ насъ непосрѣдственно въ Хисаря и околнитѣ села.

Съ много молби, съ лични заставания и безпокойствия, които направихми на добритѣ си събирачи, даде ни се най-послѣ да видимъ труда си донѣкѫдѣ възнаграденъ съ една относителна сполука. Още първата година държахми въ чантата си масса материяли, испроводени изъ разнитѣ части на отечеството ни отъ двѣтѣ страни на Балкана, а сѫщо и изъ Македония. Полученитѣ най-напрѣдъ материяли изъ Хасковско напечатахми въ „Наука“ книжка II—V отъ 1883—84 год. подъ заглавие „Правни обичаи изъ Хасковско.“

Другитѣ събрани отъ мене материяли по-сетнѣ разработихъ и наредихъ въ една сбирка отъ която на 1888 год. подкачихъ печатанието подъ насловъ: *Сборникъ на Българскитѣ Юридически обичаи, часть I. Гражданско право.*

Отдѣлъ I, Семейно право. Поради разни причини обаче този мой трудъ неизлѣзе отъ печатъ и до сега стои така и чака своя честитъ часъ за да бѫде напечатанъ.

Нѣма никакво съмнѣние, че както се изразява единъ нашъ младъ юристъ съ моя напечатанъ въ „Наука“ трудъ, „задачата не бѣ рѣшена. Прѣдъ огромния материалъ, който има да се сбира, тъзи сбирка (напечатаната отъ насъ) е като една капка въ морето. Съ това е побутнатъ само въпроса.“*)

Слѣдъ това, нашето обичайно право обърнѫ вниманието и на други наши юристи. На първо мѣсто ще поменемъ за хубавата работа на **Б. Н. Боевъ**, който когато още бѣше студентъ въ Императорския Московски университетъ напечата единъ свой очеркъ: „Къмъ брачното право на Българитѣ.“**) Този очеркъ се е появилъ най-напрѣдъ въ единъ отъ московскитѣ сборници, чини ми се, въ Етнографический Сборникъ, отъ гдѣто е билъ прѣпечатанъ на особенни оттиски. По единъ такъвъ оттискъ като сѫдимъ, трудътъ на г-на Боева съдържа: свадбени обичаи, отношенията между съпрузитѣ, положението на жената. Авторътъ се е ползувалъ въ своята работа отъ издаденитѣ на български сборници на разни пѣсни и памятници, а сѫщо така и отъ трудоветѣ по обичайното право у южнитѣ славяни на Демелича и Майнова (по Богишича). Г-нъ Боевъ е ималъ още прѣдъ видъ нашата программа за събиране юридически обичаи и краткитѣ сбирки, които ние напечатахми своеврѣменно въ „Наука.“ Цѣльта на г-нъ Боева е била да изучи съвокупностьта на българскитѣ свадбени обичаи въ разнитѣ мѣстности въ България, изъ които по наведение да може да говори за свадбенитѣ обичаи и на Българитѣ въобще. Трѣбва да приложимъ, че свѣденията въ очерка на Г-на Боева сѫ били събрани, както самъ той казва, *при инициативата и при ревностното старание на членоветѣ на Българското въ Москва Студенческо Дружество.* Оригинални сѫ, между прочимъ свѣденията, които ни дава авторътъ за свадбенитѣ обичаи въ Котленско, както особенно интересни сѫ даннитѣ по имущественнитѣ отношения на съпрузитѣ за вѣното, за приката, зестрата и пр.

---

*) Д-ръ В. Т. Балджиевъ стр. 163 въ Сборникъ за народни умотворения, кн. IV, 1891 год.

Макарь и кратки, не безъ интересъ сѫ свѣдѣнията, които ни дава г-нъ *Родопски* въ *Периодическо списание*, София 1885 год. (книжки XVII и XVIII). Първата статия въ XVII кн. носи заглавие «*Нѣщо върху стародавното Българско законодателство,*» която има извѣстно съотношение съ обичайното право. Тя се касае до онѣзи писани закони, (Судний законъ и пр.) отъ които нѣкои сѫ биле прилагани въ България и слѣдователно не сѫ могли да нѣматъ въздѣйствие върху народния юридически битъ. Втората статия носи заглавие «*Градиво по обичайното Българско право*» и се касае до женидбенното право у насъ. Авторътъ за своята статия се е ползувалъ прѣимуществено отъ Демелича, Чолакова, Раковски и Бр. Миладинови, като при това главно привожда своитѣ лични изучвания въ Софийско. Г-нъ Родопски досѣга между прочимъ и горѣщия въпросъ за развода, ако и мимоходомъ.

Единъ отъ старитѣ наши юристи г-нъ **Петръ В. Оджаковъ** е поработилъ не малко за изучваньето на българското обичайно право. Г-нъ Оджаковъ е спомогналъ най-много г-ну Богишичу. Ако не бѣше той, събирачьтъ на югославянскитѣ юридически обичаи щѣше да каже много малко нѣщо за отечественния правни битъ. Освѣнь това ние длъжимъ на г-на Оджакова една интересна книга: „*За обичайното наслѣдственно право.*“ *)

Кой знае какъ, но както този, тъй сѫщо и другитѣ трудове**) на г-на Оджакова не сѫ обърнали вниманието на нашитѣ юристи и биле сѫ игнорирани даже отъ тѣзи, които сѫ искали да покажѫтъ всичката литература по въпроса. „*Обичайното наслѣдственно право*“ на г-нъ Оджакова съдържа нѣколко глави въобще върху древнето наше право, върху източницитѣ на правото и на писанитѣ закони и изводи изъ старитѣ византийски и славянски памятници (еклогата, законъ судний, кормчията и пр.) както и занимателни свѣдѣния по наслѣдванието у другитѣ славянски земи споредъ тѣхнитѣ стари законодателни памятници. Послѣднитѣ страници на съчинението на г-на Оджакова сѫ посвѣтени върху дѣйствующето нинѣ обичайно право у южнитѣ славяни и у насъ. Привождатъ се и нѣкои авторови изслѣдвания върху въпроса: кои закони сѫ биле у насъ въ сила прѣдъ духовнитѣ съвѣти и прѣдъ общинитѣ, сѫщо и върху правото на най-стария и най-младия синъ въ челядьта. Особенно намира г-нъ Оджаковъ върху въпроса че у насъ законодательтъ по наслѣдственното право билъ длъженъ да се рѫководи въ създаванието на своитѣ норми отъ народнитѣ възрѣния по обичайното право, споредъ които не би трѣбвало да се уравнятъ женитѣ, именно сестритѣ, въ наслѣдованието съ братята.

---

*) *Обичайно наслѣдственно право* (критико-историко сравнително изслѣдвание въобще и въ сравнение съ законопроекта за наслѣдството по закона въ особенности) отъ Петра В. Оджакова, правовѣдъ и членъ на разни учени дружества и юридически общества. Руссе, 1885 год.

**) Г-нъ Оджаковъ между прочимъ е печаталъ въ Чолакова сборникъ обширни свѣдѣния за *Лѣсковската свадба*, статия въ която се съдържатъ интересни материяли по брачното ни право. Сѫщий авторъ е издалъ нѣколко книжки отъ едно поврѣменно списание: *Древня и нова България*, въ което се досѣга също до нѣкои въпроси за наший юридически битъ. Забѣлѣжка.—Бѣхми свършили тѣзи наша статия, когато видѣхми отъ г. П. В. Оджакова: *История на Българското право*, часть II, кн. I. единъ свитъкъ токо що отпечатанъ въ Руссе (издание и притѣжание Ѳ. С. Оджаковой, Руссе, 1893 г. стр. 88 на 8-ни, цѣна 1 л. и 20 ст.) [illegible] на послѣднята корица видѣхми че освѣнь посоченитѣ трудове

Г-нъ Ив. Ев. Гешевъ е направилъ тоже единъ приносъ, доволно интересенъ и солиденъ, за българското обичайно право. Неговата статия *„Задругата въ Западна България“* е обнародвана въ *Период. списание*, София 1888 год., — книжка XXI и XXII. Въ тъзи си статия г-нъ Гешевъ разгледва: какво нѣщо е задругата, справедливо жали че върху българската задруга нѣма нищо писано отъ българинъ и съобщава въ една сгѫстена форма своитѣ наблюдения и изучвания върху задругата въ Западна България, като увѣрява че отъ Царибродъ до Кюстендилъ въ Софийското корито, въ Грахово (Радомирско и Брѣзнишко), въ Буренъ (Брѣзнишко и Царибродско), въ Знѣполе (Трънско), въ Паликария (Самоковско) и въ Мрака (Радомирско) задругата се срѣща почти прѣзъ село и прѣдставлява чърти, които, споредъ казванието на македонци, биле много сходни съ чъртитѣ на македонската задруга.*)

---

*) Г-нъ Гешевъ натяква и намъ гдѣто сме твърдѣли че „у насъ въ България голѣмото домакинство е рѣдкость“ и „гдѣто сме поставили малкото домакинство като общо правило, а голѣмото като исключение.“ Длъжни сми обаче да исповѣдаме, че и слѣдъ почтеннитѣ издирвания на г-на Гешева върху нашата задруга въ Западна България, и даже слѣдъ още по-обстоятелственнитѣ данни за распространеностьта ѝ въ нашенско, които ни дава г-нъ Д. Мариновъ въ своята „Жива старина“ (книга III.) ние пакъ не сме измѣнили нашето мнѣние. Истина е че ние направихме бързо обобщение и може би изъ подъ перото ни твърдѣ рано се оброни заключението че „голѣмата челядь (задруга) у насъ е

У г-нъ Гешевата статия има едно сравнително изучвание на задругата у насъ съ писаното за нея у Лавле, Богишича и пр. Заслужватъ внимание изброенитѣ прѣимущества въ икономическо отношение на задругата, както и причинитѣ за раскапванието ѝ, върху които обстоятелствено се спира г-нъ Гешевъ. Къмъ тази статия на автора трѣбва да припомнимъ и други нѣкои негови студии, каквито сѫ: *За нашитѣ градинарски дружества* (П. С. IV, кн. XXVII); *Задружното владѣние и работение въ България* (Пер. Сп. VI, кн. XXVIII—XXX); *Овчаритѣ отъ Търновско и жетваритѣ отъ Котленско* (Пер. Сп., VII, кн. XXX—XXXIII). Въ послѣднитѣ си статии г. Гешевъ разгледва повече икономически отъ колкото юридически въпроси.

Особенно внимание за правника заслужва „*Студията върху нашето персонално съпружественно право*“ отъ **Д-ръ Василъ Т. Балджиевъ,** която авторътъ е подалъ като докторска дисертация въ Липисканския Юридически Факултетъ и която се печати въ Сборника за народни умотворения (книги IV—VIII). Г-нъ Балджиевъ въ своята студия се занимава по единъ много обстоятелственъ и подробенъ начинъ съ брачнитѣ въпроси въ нашето обичайно право. Цѣлий материялъ на труда му е раздѣленъ на петь отдѣла: 1) понятие на съпружеството и неговитѣ видове; 2) условия за встѫпванье въ законенъ съпружественъ съюзъ; 3) встѫпванье въ законенъ съпружественъ съюзъ; 4) прѣкратявание на тоя съюзъ и 5) влияние на съпружественния съюзъ върху лицата на съпрузитѣ. Авторътъ се е ползувалъ съ сѫществующия и познатъ материялъ по обичайното право, (ако и да е испуснѫлъ изъ видъ нѣкои материяли), като между прочимъ е зелъ за рѫководитель Цийзмана за *грьцкото каноническо съпружественно право*. При това г-нъ Балджиевъ се е опиралъ и върху своитѣ лични изслѣдвания, които се отнасятъ само до пирдопската околия. Не му е мѣстото тука да разгледвами личнитѣ мнѣния и заключения на г. Б-ва по разни въпроси, касающи се въобще обичайното ни право или въ частность до това, което нормира брачнитѣ отношения.

Близко до нашето обичайно право се отнасятъ етнографическитѣ трудове на г-на **Д. Маринова.** До сега ревностний събирачь на народнитѣ умотворения въ Западна България е издалъ три книги отъ своето етнографическо списание: „*Жива Старина.*“*)

За насъ сѫ важни особенно двѣтѣ послѣдни книги отъ „*Жива Старина,*“ именно II и III. Въ втората книга г-нъ Мариновъ ни дава най-подробнитѣ свѣдѣния за задругата въ нашенско. На 124 страници наредъ ние срѣщами едно подробно и точно изброяване на това: какво нѣщо е задругата, каква е нейната организация, какви сѫ правата и длъжноститѣ на дѣдото (домовладиката), на бабата и на другитѣ членове отъ задругата, въ що се състои общата и частната собственность на всички домакинства въ задругата, какъ става дѣлбата, когато вече е невъзможно сѫществуванието ѝ (таквизъ сѫ посочени 3 случая), какво мисли народа за задругитѣ и пр. Авторътъ е изброилъ всичкитѣ задруги, които е ималъ случай да изнамѣри съ прѣкоритѣ имъ, съ имената на домовладицитѣ и съ цѣлото число на членоветѣ въ задругитѣ. Свѣдения наистина крайно цѣнни за издирвача на нашия народенъ битъ въобще и на правния въ частность.

Не по малко сѫ интересни свѣдѣнията, които ни сѫ даватъ въ III книга на «*Жива Старина*» посветена на семейния битъ на народа, особенно първата часть, която съдържа брачнитѣ отношения на народа въ западна България. Достоинството на г-нъ Мариновий трудъ е толкози по́-голѣмо, че той самъ лично и непосрѣдственно е събиралъ свѣдѣнията, които ни дава. Прилѣжний събирачь обикновенно записвалъ съобщаванното нему отъ прѣдставителитѣ на народа съ буквална точность. Повечето пѫти даже той посочва имената на своитѣ извори — съобщители и всѣка провѣрка би могла да се направи, ако може да става дума за провѣрка на единъ толкозь добросъвѣстенъ трудъ.**)

---

*) *Жива Старина* етнографическо (фолклорно) изучвание на Видинско, Кулско, Бѣлоградчишко, Ломско, Берковско, Орѣховско и Вратчанско, *Книга I.* Вѣрванията или суевѣрията на народа отъ *Д. Мариновъ*, Русе 1891 год. 189 стр.;—*Книга II.* Плѣмената, влакитѣ, задругитѣ, семейството, имената и короветѣ въ западна България, Русе 1892 год. стр. 306;—*Книга III. Семейния животъ* на народа (женидба, умирание, служба, сборъ, оброкъ, тлака, седенка, хоро, натемия (проклетия), Русе 1892 г. 388 страници.

**) Като допълнение на това ще поменемъ още, че въ *Сборника за народни умотворения* на Мин. на Нар. Просвѣщение въ излѣзлитѣ до сега книжки се нахождатъ сѫщо много цѣнни материяли: пословици, пѣсни, обичаи, които би трѣбвало да се иматъ прѣдъ видъ като материяли за обичайний нашъ юридически битъ. Този родъ материяли се срѣщѫтъ и въ другитѣ сѫществующи у насъ сборници, списания и пр. библиографията на които интересующий се читатель ще намѣри съ изискванната точность и подробность въ прѣкрасний трудъ на Д-ръ Ив. Д. Шишмановъ въ първа книга на поменатий министерски сборникъ,

V.

Що трѣбва да се прави у насъ за събирането и изучването на юридическитѣ ни обичаи.

Казахми нѣколко думи за происхождението на обичайното право и за отношението му къмъ писаното, както и за това имами ли обичайно право и гдѣ се нахожда тó; посочихми и значението на юридическитѣ обичаи и хвърлихми, най-послѣ, и единъ твърдѣ кратъкъ прѣгледъ върху въпроса: какво е направено у насъ за изучването на обичайното право.*)

Сега се повръщами, споредъ обѣщанието си да *доискажемъ*, между друго, *и мнѣнието си върху това: що може и що трѣбва да се направи у насъ за събирането и изучването на юридическитѣ ни обичаи.*

Длъжни сми веднага и прѣди всичко да заявимъ, че много бързатъ ония, които сѫ се вече поопитали да правятъ единъ видъ научно кодифициранпе отъ до сега събранитѣ у насъ материяли по тъзи часть. Рано е.

Много е още рано да правимъ обобщения, да теглимъ изводи и да строимъ положения (тезиси), за които и да било у насъ обичайно-правни институти. Смѣло може да се утвърди, че една подобна постѫпка може да приведе само къмъ нѣколко заблуждения, грѣшки и произволности. Трѣбватъ масса сурови материяли, юридически обичаи по единъ институтъ отъ всичко и най-затънтени кѫтове на пространната наша татковина, за да може да си послужи нѣкой за каквото и да било окончателно-научно кодифициранпе на тоя институтъ.

Ако руситѣ иматъ обичайното право на Пахмана**), Мали-

---

*) Обычное гражданское право въ Россіи. Юридическіе очерки. Два тома. I. Собственность, обязательства и средства судебнаго охраненія.—II. Семейное право, наслѣдство и опека С. В. Пахманъ. Спб. 1878 и 1879 г.

**) Виждь „Юридически Прѣгледъ,“ книжка VI и VII.—Въ послѣднята си статийка по въпроса: какво е направено у насъ и пр., ний сми пропустнѫли съвършенно неволно да споменемъ за хубавитѣ и вече печатани сбирки на нѣкои наши етнографи, каквото на г. г. Шапкарева (Сборникъ за бълг. народни умотворения; до сега сѫ излѣзли четири таквизъ и г. Ш-въ готви още три за печатъ), на Св. Либеновъ (Баба-Ега) и на П. Р. Славейкова (Български притчи или пословици, ч. I-а по азбученъ редъ А.—Н.—съдържа 1511 притчи).—Особно важни сѫ за юриста трудоветѣ на г. Шапкарева и Славейкова. Първий, впрочемъ, ни е съобщилъ своята напечатана отъ него въ III-й му сборникъ сбирка по обичайното право, която влазя и въ наший Сборникъ. Г. Шапкаревъ. за Македония Свящ. Кожухаровъ — за Хасково, г. Хр. Костантиновъ (стенографъ) — за Ахѫ-Челебийско, и г. Русески (учитель)—за Стара-Загора съ най-голѣма готовность се отзовахѫ на нашата първа покана за събиранпе и изучванпе на юридическитѣ ни обичаи. Лека-полека нашата етнографическа книжнина се обогатява и ние шева *) и Оршански **), то не трѣбва да губимъ прѣдъ видъ, че тѣ се явихѫ само слѣдъ една порядъчна дѣятелность на цѣлъ мравунекъ работници и събиратели въ тъзи область. А пъкъ ние само едва започвами. Не дѣйте бърза! Бързанието е наистина похвално качество, нъ това е само тогазь, когато е на мѣсто; а то не е на мѣсто, щомъ досѣга една правна, сериозна работа.

Нъ да минемъ безъ повече забикалки къмъ поставений си въпросъ: що трѣбва и що може да се направи у насъ за събиранието, изучванието и кодифицираньето на обичайното ни право.

Мислимъ, трѣбва да се направи твърдѣ много и твърдѣ малко. Твърдѣ много, защото ако работата се прѣдостави, както е било до сега, на частни лица, на личната инициятива и дѣятелность на кои и да било, то при най-хубавитѣ условия за работа, каквито вече не ни липсватъ, при най-правилното присърдце и при едно ненадвиваемо постоянство, тя работата, не ще повирѣе. Тогазь ще трѣбва да се работи много и да се чака още по́-много. Твърдѣ малко, ако въ това дѣло се намѣси обществото: обществото ние разбирами малко по-широко, разбирами го въ смисълъ на съдѣйствието на съвокупни и задружни сили, като дружества, общини, окрѫжия, па стигами даже до държавата, която за насъ е все така обществото въ неговото висше изражение.

За да бѫдемъ по-ясни ще се изразимъ съ други думи. За сравнително по́-скоро и сполучливо извършвание на прѣдприятието за което ни е дума, непрѣменно трѣбва да вземе участие и правителството съ нѣкои негови спомагателни органи. Нъ какъ трѣбва да стане това? Какъ да се уреди една толкозь мѫчна, и сериозна-научна работа? Да се остави ли всичко да вземе отгорѣ си правителството, хазната? — Никакъ.

Ако ние прибѣгвами и въ тъзи работа до съдѣйствието на правителството, то е защото сми напълно убѣдени, че у насъ иначе и не може. Опитътъ, колко малъкъ и да имами, ни е довелъ до съвършенно нежелателното вѣрвание, че частната и частнодружественна дѣятелность не може да дава богата жьтва.

**) Обычное право. Кр. Малишевъ. 1878 г.

***) Изслѣдованiе по русскому право обичному и брачному. I. Народный судъ и народное право. II. Духовный судъ и семейное право. III. Реформа

Много пѫти тъзи жътва е слаба, обикновенно же — никаква. Па и да бѣше възможна и производителна тъзи дѣятелность, става необходимо да се попита, кой би я уредилъ, кой би я свързалъ, кой би ѝ давалъ тонъ? — Веднага ми идва на умъ — толкозъ желанното възстановление и съставление въ София на Българско Юридическо Дружество. Наистина, то би много съдѣйствувало за осѫществление на прѣдприятието. Обаче у него, за сега поне, нѣма, па и дълго врѣме не ще има, тѣзи материялни и морални сили за дѣйствие.

Въ работата на събирането юрид. ни обичаи отъ всички кѫтове на хубава и обширна България сѫ толкозъ необходими усърдието и умѣнието, колкото влиянието и паритѣ. Безъ влиянието и паритѣ на едно централно, власть и срѣдства имѣюще, учреждение, което да привлече къмъ себе единичнитѣ и задружни работнически сили въ областьта на обичайно-правния ни битъ, усърдието и умѣнието ще останѫтъ само таквизъ. Кой не знае, че пъкълътъ е постланъ съ най-хубавитѣ желания и намѣрения, нъ неосѫществени?

И така, ние поставями като conditio sine qua non за сполуката на работата: дѣятелната намѣса на нашето правителство.

А ето какъ разбирами, че трѣбва да стане тъзи намѣса за да не се обиколи прѣдприятието отъ канцелярщина и за да не се обърне на една казйонна работа.

Министерството на Правосѫдието или же Министерството на Просвѣщението — безразлично — взема инициятивата и съставя една коммиссия, било като допълнение къмъ коммиссията за изучванието на българската етнография, било отдѣлно.*) Тъзи коммиссия ще има за свои спомагателни органи на дѣйствие, съ прѣпорѫката на надлѣжнитѣ вѣдомства и власти, общинитѣ, мировитѣ сѫдии, учителитѣ, особно селскитѣ, селско-общинскитѣ кметове и писари, свещенницитѣ и всички любители и събиратели на народнитѣ обичаи. Юридическото ни дружество въ столицата, ако ли се основѫтъ, както е желателно и други, въ провинцията, тоже ще бѫдѫтъ спомагателни дѣйци на тъзи коммиссия въ всѣко отношение, т. е. и при съставяние программитѣ, упѫтвание и извършвание събиранието, най-послѣ и при обнародвание материялитѣ. При юридическитѣ ни дружества въ провинцията, а може и при нѣкои окрѫжни и други общински власти, могѫтъ да се съставятъ мѣстни коммиссии за събирането и изучването на юридическитѣ ни обичаи. Всичко събирано изъ разнитѣ мѣста — села, колиби, паланки, градове — ще бѫде испроваждано до централната коммиссия.

---

*) Тъзи коммиссия може да бѫде съставена и при юридический факултетъ на Висшето ни училище или при кое и да било подходяще учреждение. Въ Рѫсия подобна коммиссия е уредена при Етнографическото отдѣление на Импер.

Прѣди всичко, обичайно-правната коммиссия, която, както казахми, може да бѫде и часть отъ етнографическата при Министерството на Просвѣщението, ще трѣбва да извърши едно друго, най-важното — нѣщо. Тя ще трѣбва да работи и изработи свѣстни и обширни программи за изучването на разнитѣ клонове на правото и сѫдебнитѣ наредби въ народа. До сега издаденитѣ программи: 1) сѫ изчерпани и ги нѣма въ обращение; 2) тѣ сѫ доволно остарѣли; 3) та сѫ недостатъчни*) понеже досѣгатъ само обичаитѣ по гражданското ни народно право и не досѣгатъ никакъ на областьта на углавното право и сѫдотворението. Тъзи послѣднята область не би трѣбвало по никой начинъ да се испуска изъ очи, когато се заловимъ сериозно за хубавото дѣло.

Программитѣ, приготвени отдѣлно или заедно, изеднѫжь или постъпенно, трѣбва да се напечататъ въ възможно голѣмъ брой книжки, и да се распроводѭтъ и раздадѫтъ даромъ освѣнь до всички поменѫти сътрудници въ разни мѣста, още и всѣкиму, който би поискалъ да си я има и да се опита да поработи съгласно съ тъзи программа. Программитѣ трѣбва да бѫдѫтъ съставени, колкото се може, по-популярно, съ езикъ, който и да запази юридическата терминология, нъ който пакъ трѣбва да бѫде достѫпенъ и за

---

*) Богишичевата программа (въ твърдѣ хубавия прѣводъ на г. Оджакова) е една книжовна рѣдкость у насъ. Нея неможе си я достави любительтъ освѣнь съ много дирепие, трудъ и пари. Нашата программа, както впрочемъ и г. Богишивичевата, обйема само гражданското право. Тя се намѣрва още въ обращение; нъ слѣдъ издаванието ѝ вече сѫ направени много голѣми измѣнения и увеличения по тъзи часть. Необходимо е прочее приготовлението на една нова, обширна программа. За тъзи цѣль най-много ще ни послужѫтъ русскитѣ программи по прѣдмета, бройтъ на които е твърдѣ голѣмъ. Ние ще посочимъ на пó-новитѣ: 1) на П. А Малишева: — Программа для собиранія юридич. обичаевъ (по гражд. право, 34 стр.) Спб. 1878; — 2) на И. Я. Фойницкій (по углавното право, 17 стр.). — Тѣзи программи сѫ напечатани, между другото, и въ нѣкои сборници и журнали. Най-новата программа е най-пълната. Тя носи заглавие: *Программа для собиранія народныхъ юридическихъ обычаевъ.* Изданіе коммиссіи собиранія народныхъ юридическихъ обычаевъ, состоящей при отдѣленіи етнографіи императорскаго русскаго географическаго общества. Спб. стр. 85. — Тъзи программа е много пълна и съдържа 425 въпроса по гражданското, углавното право и сѫ-

селский малограмотенъ даскалъ и попъ. При всѣка программа неибходимо е да има образци за отговоритѣ, та да може и найнеопитнийтъ да се упѫти въ една нова и мѫчна за него работа.

За улеснение и обигравание съ работата, членоветѣ, било отъ централната, било отъ мѣстнитѣ коммиссии, може да направѭтъ една особна за туй расходка низъ България и, освѣнь като лично подканѭтъ тогозь-оногозь за залавяние на работа, да ги насьрдчѭтъ, да имъ посочѭтъ какъ да подкачатъ и т. н. Най-послѣ, ако се окажѫтъ и вѣщи доброволци, готови да тръгнѫтъ низъ селата за тази цѣль, още похубаво. На таквизъ даже може да се плати едно прилично възнаграждение за труда. Въ това толкозь важно дѣло, найсетнѣ, бихѫ могли да се увлѣкѫтъ, прѣзъ ваканционнитѣ мѣсеци, и студентитѣ отъ Юридический факултетъ на Висшето ни училище — млади, нъ солидни работници за прѣдначертаваната цѣль.

По този начинъ, щé ни се да вѣрвами, ще може да рукнѫтъ изъ всичкитѣ краища и прѣдѣли на България — разбирами и краищата извънъ княжеството ни — отъ гдѣ повече, отъ гдѣ по-малко — обширни сбирки и градивца за великата сграда, която ще има да се строи въ централното мѣсто отъ отборнитѣ мастори.

Ако се явѭтъ и мѣстни архитекти за постройката — толкозь по-добрѣ. Ако нашитѣ окрѫжни постоянни коммиссии, нѣкои наши по богатички кметства съставѭтъ свои коммиссии отъ мѣстнитѣ интелегентни сили и всѣки за мѣстото си, побърза да приготви, състави и издаде по една сбирка, нѣма освѣнь да имъ се рѫкоплѣска, да се похвалѭтъ и заслужено. По тозь начинъ, ще се постави въ всѣки случай поне здрава основа за тъзи величественна, научна сграда — най-важната часть на нашето обичайно право.

Тръгне ли веднѫжь работата, въ единъ особенъ сборникъ или же въ единъ специяленъ отдѣлъ въ Сборника на нородни умотворения на Мин. на Нродното Просвѣщение трѣбва да се подкачи печатанието на материалитѣ tels quels, споредъ мѣстности, съ нѣкои само редакционни, и то, съ прѣдпазливость направени, поправки. При това редактирание и печатание трѣбва да се гледа внимателно да се спазѭтъ народнитѣ думи за разнитѣ юридически термини, гóворътъ, описателнитѣ обрати, пословицитѣ, поговоркитѣ, български дирки и сѣнки отъ народното происхождение на материялитѣ за обичайното право.

При това, споредъ нашето мнѣние, не малко материяли за наблюдавание и изучвание народний юридически битъ би могли да даджтъ каквито и да сж рѣшенията и присждитѣ на селско-общинскитѣ сждилища. Обаче тѣзи рѣшения и присжди би трѣбвало да се прѣгледватъ отъ централната коммиссия и отъ тѣхъ да се напечататъ само по-характернитѣ.

Тѣзи отдѣлни сборници или отдѣли въ министерский сборникъ наедно съ издаденитѣ отъ разни мѣстни коммиссии ще съставжтъ една богата сбирка отъ юридическитѣ обичаи на българския народъ. До като тѣ растжтъ, а при вземанието на посоченитѣ отъ насъ мѣрки, тѣ не ще може да не растжтъ, ние ще имами вече онова, което сега ни липсува, за да може смѣло да се подкачи и кодифицирането на разнитѣ обичайно-правни институти, съставянието на обичайни положения и пр. и пр. Тогазь ще може вече да се говори смѣло не само за българското обичайно право, нъ ако щете за събраното, записано и кодифицирано наше обичайно право. Тогазь и профессорътъ за своята катедра, и сждията – за своето правдораздавание, и законодательтъ – за великата миссия на законополагание – ще иматъ въ ржцѣ единъ цѣненъ изворъ, богатъ за справки и заимствования.

Ние не се съмнѣвами, че поставена на таквазь нога дѣятелностьта по събиранието и изучванието на нашето обичайно право ще даде богати плодове. Не само паричното насърдчавание и плащанието на труда ще играе тукъ нѣкаква роль. Не по-малко ще има значение и надпрѣварванието. Всѣки сждия, адвокатинъ, учитель, писарь, и пр. ще пожелае да направи единъ хубавъ приносъ за едно отъ толкозь голѣма важность дѣло. Разбира се, тукъ ще има и трѣбва да има прѣпоржка за нѣкои лица и отъ горѣ, — за каквато прѣпоржка по-прѣди поменжхми.

Ето на́ въ общи чърти, какъ, споредъ насъ, би трѣбвало да се разрѣши поставений отъ насъ въпросъ. Чини ни се, че бѣхми доста ясни. Може само на нѣкои да се види прѣдложението ни свързано съ доволна сложна организация и работа. Да! На първи погледъ тъзи сложность бие въ очи Нъ при урежданието на работата, сложностьта ще се покаже, че е отъ това? Не струва ли при важностьта на дѣлото да не се плашимъ и отъ една сложна работа?

Сега да се съкратимъ и да искажемъ въ нѣколко думи мнѣнието си.

1.—Работата за събиранието и изучванието на юридическитѣ обичаи у българский народъ трѣбва да се възложи върху една централна нарочита коммиссия, която да засѣдава при Министерството на Правосѫдието или Просвѣщението и която може да се присъедини къмъ Етнографическата коммиссия или же при Висшето ни училище.

2.—Прѣди всичко да се изработѭтъ программи за събиранието юридически обичаи по гражданското и углавното право и по сѫдоустройството и сѫдопроизводството.

3.—Программитѣ да се распроводѭтъ до всички сѫдии, учители, писари, свѣщенници (особно въ селата) и пр. лица съ прѣпорѫка да обърнѫтъ внимание и да поработѭтъ кой колкото и както може по тѣхъ.

4. - Коммиссаритѣ, па и други вѣщи лица, се испровождатъ на обиколка съ цѣль да обучѫтъ желающитѣ какъ да се постѫпи и, като видѭтъ нѣкои опитни работници, насърдчѫтъ ги, даватъ имъ наставления и срѣдства и ги впускатъ въ работа. На вѣщитѣ доброволци събирачи се плаща тоже да ходѭтъ по събирание на юридическитѣ обичаи.

5. - Да се съставѭтъ мѣстни юридически дружества или коммиссии, които да съдѣйствуватъ въ работата на централната коммиссия и които да работѭтъ по сѫщитѣ программи и за сѫщата цѣль.

6.—Събранитѣ материяли да се печататъ въ особни сборници.

Таквозъ е нашето мнѣние. О подробноститѣ ний не се придържами много. Могѫтъ въ тѣхъ да станѫтъ измѣнения. За насъ е важно главното: да се заловимъ на работа сериозно. Тамъ е всичкий въпросъ.

С. С. Бобчевъ.

ОТЪ АВТОРА.

Къмъ статията ни „Нѣколко думи за бълг. обичайно право,“ която е изводъ изъ *Юр. Прѣгледъ*, ние прибавихми и една часть отъ „Сборника си на юрид. обичаи,“ който бѣхми почнжли да печатами още на 1888 год. Това правимъ защото може да се забави издаваньето на цѣлия сборникъ, а мнозина отъ читателитѣ сж искали отъ насъ да имъ набавимъ това, което вече е напечатано.

Цѣна единъ левъ

Намѣрва се за продань: въ администрацията на **Юрид. Прѣгледъ**, и въ книжарницитѣ на Бр. Кравареви въ гр. Пловдивъ и на Петръ Григорчевъ въ ст. София.